

17. Yüzyılda Üsküdar’da Temel Bilgi Kaynaklarının Kategorizasyonunun Tereke Kayıtları ile Tespiti ve Yorumlanması*

An Analysis of the Categorization of Core Information Resources in 17th-Century Üsküdar Based on Probate Inventories

Esra MUHACIR**

Öz

Amaç: 17. yüzyıl Osmanlı Üsküdar’ında dolaşımda olan kitaplar üzerinden kitap kültürünün haritasının çıkarılması ve kitapların konuları hakkında genel bir değerlendirmenin yapılması bu çalışmanın ana gayesini oluşturmaktadır.

Yöntem: Bu inceleme yapılırken 17. yüzyılda Üsküdar Mahkemesi’nde tutulmuş olan şer’iyye sicillerinin tamamı taranarak içerisinde kitap bulunan tüm terekeler tespit edilmiştir. Veri toplama aşamasında terekelerin bulunduğu sicil defterleri arasında bir seçim yapılmamış, bu yüzyıla ait bütün terekeler değerlendirilmiştir. Terekelerde tespit edilen eserlere bağlı kalarak hem bu yüzyılda Üsküdar’da tespit edilen kitaplar incelenmiş hem de bu eserlerin 16. yüzyıl Üsküdar kitap kültürü ile benzer ve farklı yönleri üzerinde karşılaştırma ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Bulgular: 16. yüzyıldan farklı olarak 17. yüzyılda 187 yeni kitabın Üsküdar’da dolaşımda olduğu tespit edilmiştir. Bir önceki yüzyılda bu sayı 52 idi. 16. yüzyılda kitap sahipliği büyük ölçüde ilmiye sınıfıyla sınırlıyken, 17. yüzyılda berberler, cündiler, çavuşlar, helvacılar, kethüdalar, keresteciler, paşa hizmetkârları, saray kapıcıları, odabaşılar ve tabipler gibi hem farklı esnaf gruplarının hem de askerî sınıfa mensup çeşitli bireylerin de kitap sahibi oldukları görülmektedir. Elde edilen veriler, 16. yüzyıl sonrasında kitap sahipliği oranlarında belirgin bir artış yaşandığını ortaya koymaktadır. 16. Yüzyılda toplam tereke sayısı içerisinde kitap bulunan terekelerin oranı %1,62 iken 17. Yüzyılda bu oranın %4,50’ye ulaşarak 3 katına çıktığını görmekteyiz.

Sonuç: 17. yüzyılda, daha önce 16. yüzyılda hiç rastlanmamış konu ve türde birçok kitabın terekeler aracılığıyla dolaşımda olduğunu görmekteyiz. Yine 16. yüzyılda üst sınıfa mensup kitap sahibi kimselerin tereke kaydı sicillerde yer almazken, bu dönemde hem toplumun farklı sınıflarına mensup kişiler hem de üst düzey devlet yöneticileri kitap sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Üsküdar’da bireysel refah ve zenginlik 16. yüzyılda sınırlı düzeydeyken, 17. yüzyılda belirgin şekilde artmış; bu gelişmeyle birlikte şehirdeki kültürel yaşam canlanmış, kitap edinme ve kitap bulundurma oranları da gözle görülür biçimde yükselmiştir.

Özgünlük: Bu çalışma Üsküdar’ın kitap kültürünü ve bilgi tarihini şer’iyye sicilleri çerçevesinde ve terekeler odağında 16. ve 17. yüzyıllar arasında benzer ve farklı yönleri bakımından mukayeseli olarak incelemesi açısından yeni bir yaklaşım getirmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kitap kültürü; bilgi tarihi; Üsküdar kadı sicilleri; şer’iyye sicilleri; tereke kayıtları, kitap ticareti

*Bu makale Esra Muhacir’in 2022 yılında tamamladığı “Osmanlı Üsküdar’ında Bilginin Toplumsallaşması XVI.-XVII. Yüzyıllar (Şer’iyye Sicilleri İçerisinde)” başlıklı doktora tezinine dayanmaktadır.

*This article is based on Esra Muhacir’s doctoral thesis titled “Socialization of Knowledge in Ottoman Üsküdar, 16th-17th Centuries (In Light of Sharia Records)”, which she completed in 2022.

** İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: esrakarayelmuhacir@gmail.com

**İstanbul Medeniyet University, Department of Information and Document Management, İstanbul, Türkiye. E-mail: esrakarayelmuhacir@gmail.com

Abstract

Purpose: This study primarily seeks to explore the mapping of book culture in 17th-century Ottoman Üsküdar by analyzing the circulation of books and conducting a general evaluation of their subjects.

Method: In this study, all şer'iyye court records from the 17th century kept at the Üsküdar Court were thoroughly examined to identify probate inventories (tereke) that included books. No selection was made among the probate records; instead, all terekes from this century were systematically analyzed. Based on the identified books, both the books circulating in 17th-century Üsküdar and their similarities and differences with 16th-century Üsküdar book culture were examined through comparative analysis.

Findings: Unlike in the 16th century, 187 new books were found to be in circulation in Üsküdar during the 17th century. In the previous century, this number was 52. While book ownership in the 16th century was primarily confined to the ilmiye (scholarly) class, in the 17th century, various groups such as barbers, cündîs (cavalry soldiers), çavuşes (messengers), confectioners, kethüdas (stewards), lumber merchants, paşa servants, palace gatekeepers, odabaşıs (chamberlains), and physicians were also found to own books. The data reveal a significant increase in book ownership rates after the 16th century. While book ownership was recorded at 1.62% in the 16th century, it increased threefold to 4.50% in the 17th century.

Conclusion: The findings indicate that, in the 17th century, many books of subjects and genres previously unrecorded in the 16th century were in circulation through terekes. Additionally, while book ownership in the 16th century was predominantly limited to the upper class, and their records were absent from şer'iyye registers, in the 17th century, individuals from various social classes, as well as high-ranking state officials, emerged as book owners. In Üsküdar, individual prosperity and material wealth remained relatively limited throughout the 16th century; however, the 17th century witnessed a marked socio-economic transformation. This shift contributed to the flourishing of urban cultural life, which was reflected in a considerable increase in book ownership and the circulation of written materials.

Originality: This paper departs from prior research by focusing on Üsküdar's book culture and intellectual history within the framework of şer'iyye records, specifically examining terekes and offering a diachronic analysis that traces developments and contrasts from the 16th to the 17th century.

Keywords: Book culture; history of knowledge; Üsküdar kadı registers; court records; probate inventories.

Giriş

20. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı toplumunda ve devlet hayatında bilginin dolaşımı ve bu dolaşımın araçları hakkında konular araştırmaların odak noktası haline gelmiştir. Bu çalışmalarda, özellikle kitap ve kütüphane tarihine yönelik ilginin son yıllarda giderek arttığı gözlemlenmektedir. Bireysel kitap koleksiyonlarına dair, Fekete'nin (1965) çalışmalarıyla başlayan bu araştırmalar, son 50 yılda geniş bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Başlangıçta bireysel koleksiyonlara yönelik olan ilginin zamanla şehir ve saray koleksiyonlarına yönelmesiyle kültür tarihine dair yeni bir çalışma alanı ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, kütüphane tarihçiliğinden hareketle kitabın tarihine yönelik yeni bir araştırma alanı şekillenmiştir.

Bu yeni araştırma alanına tanıklık eden ve Osmanlı dönemi sosyal ve kültürel hayatına dair hafızayı diri tutan temel kaynakların başında Osmanlı Devleti'nin defter sistemi ve bu sistem içinde önemli bir yer tutan Kadı Sicilleri gelmektedir. Kadı Sicilleri'nde yer alan kayıtlar, Osmanlı toplumunun günlük yaşamına ve kültürel hayatına dair izler sunan nadir bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple, Osmanlı toplumunda bilginin dolaşımına dair yapılan çalışmalarda birincil kaynak olarak Kadı Sicilleri'nin kullanımı kaçınılmazdır.

Kadı sicillerinde yalnızca mahkemeye yansımış hukuki ihtilafların kayıtları değil; aynı zamanda vakıf senetleri, alım satım, bağış, pazarlarda satılan ürünlerin fiyat listeleri, miras taksimleri ve vasiyetler, evlenme ve boşanmalar gibi Osmanlı hukuki, sosyal ve iktisadi hayatına dair birçok konuda belge bulabilmekteyiz. Bu kayıtlardan biri, vefat eden bireylerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz mallar, kişisel eşyalar, nakit varlıklar ile borç ve alacak ilişkilerini ayrıntılı biçimde kayıt altına alan terekelerdir (Erünsal, 2023, s. 29). Kitap tarihine dair çalışmalar, kadı sicillerindeki tereke kayıtlarının sunduğu veriler ile günümüze kadar çok daha farklı boyutlarda incelenmesine imkân tanımıştır.

Avrupa ve Osmanlı şehirlerinde kitap sahipliği ve kültürel dolaşım çalışmalarında, tereke kayıtlarının yanı sıra kütüphane katalogları, bağış listeleri ve envanterlerin de analizlere dahil edildiği görülmektedir (Reimo, 2010; Establet & Pascual, 1992; Karababa, 2011). Selanik, Bursa ve Şam gibi farklı Osmanlı şehirlerinde yapılan araştırmalar (Kotzageorgis & Papastamatiou, 2014; Karababa, 2011; Establet & Pascual, 1992), terekelerin yalnızca maddi varlıkları değil, toplumsal statü, tüketim kültürü ve bilgi dolaşımını da anlamaya elverişli veriler sunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Üsküdar ve benzer bölgelerdeki kitap sahipliği verileri, farklı çalışmalarda daha geniş bir Osmanlı ve Avrupa literatürü ile karşılaştırmalı bir çerçevede ele alınabilir.

Bu çalışma, 17. yüzyıl Üsküdar'ının kültürel haritasını ve kitaplar üzerinden dolaşımda olan bilgi türlerinin neler olduğunu ortaya çıkarmaya odaklanmıştır. 17. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ve sosyal yapısında önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılda, İstanbul'un en önemli semtlerinden biri olan Üsküdar hem coğrafi konumu hem de kültürel çeşitliliği ile dikkat çeken bir yerleşim yeri olmuştur.

Osmanlı toplumunda belli bir bölgede kitaplara yansıyan bilgi birikiminin çeşitliliği ve zenginliği nasıldı? Din, edebiyat ya da tarih gibi temel alanlarda inşa edilen bilgi, Üsküdar halkı

arasında hangi kitaplar aracılığıyla dolaşıma giriyordu? Bu sorular çerçevesinde Üsküdarlıların kültürel ve ilmî ilgi alanları incelenmiş ve buna göre bir Osmanlı şehrinde kitap kültürünün gelişimi sicillerde yer alan tereke kayıtları özelinde değerlendirilmiştir.

Yöntem

Osmanlı sosyal hayatına dair temel verileri bünyesinde barındıran ve çalışmanın birincil kaynağı olan şer'iyeye sicilleri, Üsküdar'ın 17. yüzyıldaki toplum yapısı ve kültürü hakkında sağladığı verilerle toplumsal tarihin bütün yönleriyle çalışılmasına imkân tanımaktadır. Bu sicillerde yalnızca hukukî ihtilafların kayıtları değil; sosyal hayata dair pek çok konuda kararların suretleri yer almaktadır. Bu sayede Osmanlı hukukî, sosyal, kültürel ve iktisadî hayatına yönelik izleri sicillerde bütün teferruatlarıyla bulabilmekteyiz (Tak, 2019). Bazı kısıtlılıklarına ve dönemin sosyal hayat pratiklerini ne oranda yansıttığı yönündeki muhtelif tartışmalara rağmen siciller aracılığıyla ulaşabildiğimiz tereke kayıtları, birçok araştırmacının da belirttiği gibi, Osmanlı toplumunun çeşitli yönlerini istatistiki ve kültürel olarak ortaya koymak için en önemli kaynakların başında gelir. Raymond'dan (2004, ss. 41-42) aktaran Erünsal'a göre (2019, s. 78) tereke kayıtları, en basit gündelik eşyadan gayrimenkullere kadar tüm maddi varlıkların tek tek değer biçilip resmî olarak belgelendiği kayıt türleridir. Bu değerlerin titizlikle yazılıyor olması, incelenen dönemle ilgili sosyal, ekonomik ve kültürel analizler için önemli bir veri sağlamaktadır. İlgili dönemde toplumun muhtelif kesimlerine mensup kimselerin eşyaları arasında yer alan kitaplara da yine terekeler aracılığıyla ulaşabilmekteyiz. Bu bağlamda tereke kayıtları, kitap kültürü çalışmaları için mühim bir kaynak grubunu oluşturmaktadır.

Ancak Tereke defterleri, kitap sahipliğini anlamak için temel bir kaynak olmakla birlikte, bu belgelerin sınırlılıkları da göz ardı edilmemelidir. Çalışmalar (Canbakal & Filiztekin, 2021; Karababa, 2011; Tak & Aydın, 2019) terekelerin belirli nüfus gruplarını (özellikle yoksullar ve gayrimüslimler) yeterince temsil etmediğini, kitapların genellikle maddi değerleriyle listelendiğini ve kayıtların eksik olabildiğini göstermektedir. Bu nedenle, Üsküdar verileri değerlendirilirken bu sınırlılıkların gözardı edilmemesi çalışmanın mahiyeti açısından önemlidir.

Bu araştırmanın problemi, 17. yüzyılda Osmanlı Üsküdar'ında kitap kültürünün gelişimi, kitap sahipliği oranlarındaki artış ve kitapların dolaşımına ilişkin toplumsal ve kültürel değişimlerin nasıl şekillendiği sorusu etrafında odaklanmaktadır. Ayrıca, 16. yüzyıldaki sınırlı kitap sahipliği durumu ile karşılaştırıldığında, 17. yüzyılda farklı esnaf gruplarının ve askerî sınıfın kitap sahipliği oranlarındaki artışın nedenleri ve bu durumu etkileyen faktörler incelenmektedir. Bu problem çerçevesinde, Üsküdar mahkemesine ait her iki yüzyıla ait siciller detaylı bir şekilde taranmıştır. Üsküdar Mahkemesi'nde toplamda dört yüz yıllık bir dönemi kapsayan 802 defter bulunmaktadır. Bu defterlerden 101'i 16. yüzyıla, 225'i ise 17. yüzyıla aittir. Çalışmada, her iki yüzyıla ait toplam 326 sicil taranarak, bu sicillerde yer alan tüm tereke kayıtları değerlendirilmiştir.

Araştırmada bulgular kısmında, terekelerin bulunduğu sicil defterleri içindeki veriler mushaf ve ilgili eserler, din ve ilahiyat alanındaki eserler, edebiyat ve tasavvuf kitapları, tıp

kitapları, tarih kitapları, sözlük bilimine ait eserler, siyaset-idare kitapları ve astronomi kitapları altında gruplandırılarak verilmektedir.

17. Yüzyılda Şehir ve Nüfus Bağlamında Üsküdar

17. yüzyılda Üsküdar, Türk-Müslüman nüfusun yoğunluğu ve medrese gibi eğitim kurumlarının fazlalığı ile dikkat çeken, ticari canlılığı yüksek bir Osmanlı yerleşim yeri olmasıyla kitap kültürü açısından da incelenmeye değer bir bölge olmuştur. Bu bağlamda Üsküdar'ın fiziksel büyüklüğü, gelişimi ve nüfus yoğunluğu yüzyıllara göre incelenmeden, şehrin kültürel yapısının etraflıca değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir. 16. yüzyılın ortalarına ait tahrir kayıtlarına göre, Üsküdar'da 8 mahalle bulunmaktayken, 17. yüzyılın başlarında bu sayı 18 mahalle, 7 köy ve 1 zaviye ile birlikte toplamda 26 yerleşim birimine ulaşmıştır. Yerleşim birimlerinin sayısındaki bu artış, Üsküdar'ın nüfus ve şehirleşme açısından ne denli hızlı bir büyüme gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde nüfusta bir gerileme olmuştur. Tahrir defterlerinden ortaya çıkan veriler de yüzyılın başlarında nüfusta dikkate değer bir azalma olduğunu ortaya koymaktadır (Emecen, 2019, s. 165).

IV. Murad döneminde (1623-1640) Üsküdar'a oldukça önem verdiği bilinmektedir. Bu bağlamda, bölgedeki ilmî müesseseler ve mîrî binaların kapsamlı bir envanteri çıkarılmıştır. Söz konusu envantere göre, Üsküdar'da 2 çeşme, 2 yağhane, 3 imaret, 4 dârü'l-kurra, 4 kervansaray, 5 han, 5 hamam, 5 medrese, 6 tekke, 7 gezi alanı, 8 mesire yeri, 11 aşhane, 12 saray, 12 cami ve mescit ile yaklaşık 2500 dükkân bulunmaktaydı (Konyalı, 1976, s. 34). 17. yüzyılın en önemli yapılarından biri de Kösem Valide Sultan'ın 1640 yılında medrese, mektep, çeşme, sebil ve hamamla birlikte inşa ettirdiği Çinili Camii'dir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Üsküdar'ı tasvir eden Evliya Çelebi, bölge halkının farklı etnik ve dinî kökenlerden oluştuğunu, nüfusun çoğunluğunu Anadolu'dan gelenlerin, bir kısmını ise Tebrizlilerin oluşturduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Üsküdar'da 1 Yahudi, 11 Rum ve Ermeni, 70 Müslüman mahallesinin bulunduğu; buna karşın bölgede Frenk nüfusa rastlanmadığı ifade edilmiştir (Mazlum, 1994, s. 344). Hanefi Bostan'ın tespitlerine göre, 17. yüzyılın başlarında 18 mahalle ve 7 köyden oluşan Üsküdar'ın, Evliya Çelebi'nin (D.1611-Ö.1682) abartılı olma ihtimali bulunmasına rağmen aktardığı üzere, yüzyılın sonlarına doğru 82 mahalleye ulaşması, bu dönemdeki fiziksel ve demografik gelişimi göstermesi açısından dikkat çekicidir (Bostan, 2012, s. 365).

Tahrir kayıtlarına göre, 17. yüzyılın başlarında Üsküdar kasabası 18 mahalleden oluşmakta olup, toplamda 375 hane ve 35 bekar erkek ile köylerde 265 hane ve 111 bekar erkek bulunmaktaydı. Bu verilere göre, kasabanın toplam nüfusu yaklaşık 3350 kişiydi. 17. yüzyılın başlarında kasabanın merkezinde gayrimüslim yerleşimi bulunmamaktaydı. Bostan, tahrir defterlerinden elde edilen bu nüfus rakamlarının, bir önceki yüzyılın tahrir kayıtlarına göre %30 oranında bir düşüşe işaret ettiğini belirtmektedir. Üsküdar nüfusundaki bu azalmanın, Celâli isyanlarıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Ancak, 17. yüzyılın ortalarına ve son çeyreğine doğru, Üsküdar'ın yeniden büyük bir gelişme kaydettiği Evliya Çelebi'nin aktarımlarından anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, yüzyılın sonlarına doğru Üsküdar'ı, 9000 haneli ve imaretlerle donatılmış bir şehir olarak tasvir etmiştir (Bostan, 2012, s. 366) Yüzyılın başında 265 haneden

yüzyılın ikinci yarısında 9000 haneye ulaşmış olması imkânsız olsa da Üsküdar'ın 60-70 yıl içerisinde büyük bir şehre dönüştüğü belki de Bursa'dan sonra Anadolu'nun en büyük yerleşim yerlerinden biri haline geldiği söylenebilir.

17. yüzyılın ikinci yarısında ciddi anlamda nüfusun arttığı, büyük bir mimari ve fiziksel gelişimin görüldüğü Üsküdar'da kitap kültürüyle ilgili olarak bazı inceleme alanlarına bakılabilir. Böylesi bir büyümenin ve gelişmenin yaşandığı Üsküdar'da faal medrese sayısının miktarı, okuryazar oranı ve kitap kültürü ile doğrudan ilişkisi olması bakımından oldukça önem kazanmaktadır. 17. yüzyılda Üsküdar'da faaliyette bulunan medreselere dair mevcut bilgiler, yalnızca 13 medrese ile sınırlı bir tablo çizerken; Anadolu Kazaskerliği Ruznamçe kayıtları, 1666–1734 yılları arasında yaklaşık 127 medresenin varlığına işaret etmektedir (Kuru, 2019, ss. 371-372). Bu sayı Üsküdar'da bu dönemde müderris ve medrese talebesi yoğunluğunun tahmini ne kadar olduğu ve toplum içerisinde okuryazar kitlesi hakkında bizlere fikir vermektedir.

Bu bağlamda gelişmiş bir şehir hüviyetindeki Üsküdar'da 17. yüzyıla ait Üsküdar şer'iyye sicillerinde yer alan tereke kayıtları üzerinden Üsküdarlıların sahip olduğu kitaplar değerlendirilmeye alınmıştır. 17. yüzyılda 225 adet Üsküdar sicilinde yer alan toplam tereke sayısı 1266 iken bir önceki yüzyılda 87 yıllık bir dönemde (M.1513-1600) 101 adet sicil defterine kaydedilmiş toplam tereke sayısı ise 1541'dir (Muhacır, 2022b). Tahrir defterlerinden elde edilen nüfus verileri doğrultusunda, fiziki ve demografik açıdan gelişen Üsküdar'da tereke miktarının artması beklenirken, yaklaşık %18 oranında bir düşüş kaydedilmiştir. 17. yüzyılda tespit edilen terekeler cinsiyet açısından incelendiğinde ise, bu düşüşten daha dikkat çekici bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bir önceki yüzyılda kadınlara ait tereke sayısı 359 iken, 17. yüzyılın sonunda bu sayı yaklaşık %50 oranında artarak 540'a yükselmiştir. Öte yandan, erkeklere ait tereke sayısı bir önceki yüzyılda 1.182 olarak kaydedilmişken, 17. yüzyılın sonunda yaklaşık %39 oranında azalarak 726'ya gerilemiştir (Muhacır, 2022b, s. 302).

Bulgular

17. Yüzyıl Üsküdar Sicillerine Göre Kitap Mevcutları ve Kitapların Konuları

17. yüzyıl boyunca sicillerde yer alan 1266 terekenin yalnızca 57'sinin kitap içerdiği bir ortamda, döneme dair kapsamlı değerlendirmeler yapmak elbette sınırlı olacaktır. Ancak, önceki yüzyıl ile benzer referans noktaları üzerinden bir karşılaştırma yapıldığında, Üsküdar'da kitap sahiplerinin sayısında ve kimliklerinde bir çeşitlenme olduğu, ayrıca kitapların konu bakımından önemli ölçüde zenginleştiği görülmektedir.

Üsküdar'ın kültürel gelişimini izlemek açısından en önemli kaynak gruplarından biri olan şer'iyye sicillerinin 225 adedi 17. yüzyıla ait olup, bu dönemde sicillere kaydedilen tereke sayısı 1266'dır. Bu terekelerin 540'ı kadınlara, 726'sı ise erkeklere aittir. 1266 terekenin 51'i

kitap kayıtlarını içerirken, farklı nedenlerle düzenlenen listelerle¹ birlikte bu sayı 57'ye ulaşmaktadır. Kitap sahibi 57 kişinin 45'i erkek, 12'si kadındır. Tüm tereke kayıtları içerisinde kitap sahiplerinin oranı %4,5'tir. (Bknz: Tablo 1) Bu oran, bir önceki yüzyılda %1,6 seviyesindeyken (Muhacır, 2022b, s. 301), 17. yüzyılda yaklaşık üç kat artarak dikkat çekici bir yükselişe işaret etmektedir.

Tablo 1

17. Yüzyıl Üsküdar Sicilleri, Tereke Kayıtları ve Kitap Sahiplerine Oranları

Tereke Kayıtları	Sayı
Sicil Sayısı	225
Toplam Tereke Sayısı	1266
Kadın Tereke Sayısı	540
Erkek Tereke Sayısı	726
Kitap Bulunan Tereke Sayısı	57
Terekelerde Tespit Edilen Toplam Kitap Sayısı	536
Erkek terekelerinde kitap sahibi olanların (45 kişi) yüzdesi	6,20%
Kadın terekelerinde kitap sahibi olanların (12 kişi) yüzdesi	2,22%
Toplam terekeler içerisinde kitap sahibi olanların yüzdesi	4,50%

Terekeler üzerinden yapılan tespitlere göre 16. yüzyılda Üsküdar'da kitapların henüz çok geniş ve yaygın bir kitleye ulaşmadığı ve bu sebeple çok az kişinin kitap sahibi olduğu ve onların çoğunun da sınırlı sayıda kitaba sahip olduğu görülmektedir. Kitap sahibi zümreler içerisinde çoğunlukla ulemâ ve sınırlı sayıda da olsa seyfiye ve kalemiye mensupları bulunmaktaydı. Fakat seyfiye ve kalemiye mensuplarının da sahip oldukları kitaplar yine çoğunlukla medreselerde okutulan din ve ilâhiyat alanındaki eserlerden oluşmaktaydı. Bu durum medrese kökenli bilginin ikincil dolaşım alanı olarak seyfiye ve kalemiye gibi gruplar içerisinde de yaygınlaştığını göstermektedir. Fakat yine de bütün bir yüzyılı ve kaydedilen tüm tereke sayılarını dikkate aldığımızda kitap sahibi olanların oldukça az sayıda olduklarını ve onların da sahip oldukları kitapların sınırlı konularda olduğunu söyleyebiliriz (Muhacır, 2022b, ss. 326-328).

17. yüzyıldaki tereke kayıtları ise 16. yüzyıla göre kitap kültürü hakkında çok daha geniş değerlendirmeler yapma imkânı vermektedir. 17. yüzyıl terekelerinde yer alan kitap sahiplerinin mesleklerine göre dağılımını incelendiğinde, unvanları dolayısıyla ilmiye sınıfına dahil edilenler² dışında 57 kişi içerisinde yalnızca 10 kişinin mesleğinin terekede zikredildiği

¹ 17. yüzyılda Üsküdar, ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan önemli bir gelişim göstermiştir. Şehrin yerleşik sakinleri dışında, çeşitli amaçlarla Üsküdar'a gelen bireylerin sahip olduğu eşya ve kitaplar hakkında *kaat* sicilleri önemli bilgiler içermektedir. Bu belgelerde adı geçen kişiler arasında, ticaret amacıyla başka bir şehirden gelip Üsküdar'da vefat edenler, eşyalarını bırakarak kaçanlar veya mahkeme kararıyla tutuklanıp malları kayıt altına alınan bireyler bulunmaktadır. Söz konusu belgeleri dikkat çekici kılan unsur, Üsküdar'a geçici olarak gelen ve burada kısa süreli ikamet eden kişilerin yanlarında kitap bulundurmalarıdır. Bu durum iki olasılığı akla getirmektedir: Bu kişiler ya nitelikli bir okur olup kitaplarını bireysel kullanım amacıyla taşımakta ya da kitap ticaretiyle uğraşmaktadır. Kitapların yalnızca okumak amacıyla taşındığı görüşü daha zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Ancak kitapların ticari bir meta olarak taşınma durumu nasıl yorumlanmalıdır? Dönemin ekonomik koşulları, kitap fiyatları ve kitap sahiplerinin genellikle belirli bir gelir seviyesinin üzerinde olduğu göz önüne alındığında, kitapların da mücevher, taşınmaz mülk, hayvan ve benzeri yüksek değerli varlıklar gibi servetin önemli bir unsuru olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, kitapların yalnızca bireysel kullanım için değil, aynı zamanda ticari amaçlarla taşındığı ve değerli bir yatırım aracı olarak görüldüğü düşünülmektedir.

² İSAM Kütüphanesi Arşivi Üsküdar Şer'iyye Sicili (ÜŞS) Arşivi'nde bulunan (Abdülhalim Efendi b. Mehmed, ÜŞS, No: 160/47; Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi, ÜŞS No: 222/v33a; Mahmud Efendi b. Habib, ÜŞS, No: 316/86b; İbrahim Efendi b. El-Hâc Hasan,

görülmektedir. Bu yüzyılda, toplumun kitapla olan ilişkisi belirgin bir şekilde daha geniş kesimlere yayılmıştır. Bu doğrultuda, 16. yüzyılda karşımıza çıkmayan *berber*, *cündî*, *çavuş*, *helveacı*, *kethüda*, *keresteci*, *paşa hizmetkârları*, *saray kapıcıları*, *odabaşılar* ve *tabipler* gibi hem esnaf gruplarından hem de askerî sınıfa ait farklı statülerdeki bireyler, bu dönemde kitap sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Önceki yüzyılda, yalnızca üst sınıfa ait bireylerin kitap sahibi olduğu görülürken, bu dönemde varlıklı bürokratlar ve Hasan Paşa (İSAM Kütüphanesi, ÜŞS. No. 137/v21a) gibi devletin üst düzey yöneticileri de kitap koleksiyonlarına sahip olduğu görülmektedir. Dönemin önemli valilerinden birinin terekesinin bu sicillerde yer alması Üsküdar'ın 17. yüzyıldaki sosyo-kültürel yapısının da değişmiş olduğunu göstermektedir.

16. yüzyılın incelendiği daha önceki çalışmamızda tespit edilen veriler ile karşılaştırma yaptığımız zaman (Muhacır, 2022b) 17. yüzyılda kitap kültürü açısından Üsküdar'ın yapısında ciddi bir değişim olduğunu ve ortaya çıkan yeni sosyal sınıfların yanı sıra kitap sahiplerinin ünvan ve meslekler bakımından da büyük bir farklılaşmaya uğramış olduğunu görüyoruz. 17. yüzyıl Üsküdar terekelerinde kitap kaydı bulunan 57 terekenin 45'inin erkeklere ait olduğu tespit edilmiştir. Bu terekelerde yer alan toplam 536 kitabın 517'si de yine erkeklere ait terekelerde kayıtlara geçmiştir. Ancak, bu 517 kitabın 45 kişi arasında eşit şekilde dağıldığını söylemek mümkün değildir; zira refah seviyesi yüksek bir zümreye mensup sadece 6 kişi, bu kitapların 402'sine sahip durumdadır (Muhacır, 2022). Kalan 39 kişi yalnızca bir iki kitaba sahiptir ve bunlar da dinî içerikli kitaplardır.

Erkek bireyler özelinde bakıldığında 45 kişinin terekesinde kitap yer aldığı, bu kitapların da toplam 517 adet olduğu görülmektedir. Bu kitapların toplam fiyatı 267.426 akçe olup toplam servet (8.504.815 akçe) içindeki oranı ise %3'tür. Bu veriler, erkek terekelerindeki kitapların ekonomik değerinin, sahip olunan toplam servetle kıyaslandığında görece küçük bir paya sahip olduğunu göstermektedir.

Üsküdar'da kitap sahibi olanların dağılımı incelendiğinde kadınların erkeklere oranının yaklaşık 1/5 kadar olduğunu görülmektedir. Bu oran düşük görünse de bazı bölgelerde ve ilerleyen yüzyıllarda kitap sahibi olan kadınlara hiç rastlanmaması ya da çok az sayıda olması göz önünde bulundurulduğunda Üsküdar kültür hayatı için bu rakam önem kazanmaktadır (Altuntaş, 2004, s. 46).³ Her ne kadar terekesinde kitap bulunan kadınların sahip olduğu kitapların neredeyse tamamı dinî içerikli olsa da bu veriler değerlendirme açısından anlamlı hale gelmektedir.

Kadınlardan 16. yüzyılda sadece 1 kişi, o da yalnızca 1 kitaba sahipken 17. yüzyılda kitap sahibi kadınların sayıca artışı dikkat çekici boyutlardadır. Bu dönemde 13 kadının kitap

ÜŞS. No: 193/25a) sicillerdeki kayıtlarda meslekleri açıkça belirtilmemiş olsa da, tereke incelemeleri sırasında koleksiyonlarında bulunan kitaplar ve bu kitapların konuları dikkate alındığında, söz konusu kişilerin ilmiye sınıfına mensup olduklarını ifade edebiliriz.

³ Daha önce yapılmış tereke çalışmalarında, kitap sahipleri arasında kadınlara pek rastlanmamıştır. Kadın terekeleri üzerine yapılmış bir yüksek lisans tezi olan ve XIX. yy ilk yarısına ait Mülga Beledi Kassamlığına ait 41 defter incelenerek elde edilen 528 kadın terekesi içerisinde yalnızca 2 kadın terekesinde kitaplara rastlanmıştır. Bu kadınlardan biri 4 kitabı olan Ermeni asıllı bir gayr-i müslim diğeri ise 3 kitabı olan müslüman bir kadındır. Her ikisinin de sahip olduğu kitaplar dinî içeriklidir.

sahibi olduğu ve terekesinde yer alan kitapların toplamının 17 olduğu görülmektedir. Kitapların toplam fiyatı 5.814 akçe olup toplam servet (564.547 akçe) içindeki oranı ise %1'dir.

Kadınlardan yalnızca bir kişinin farklı konularda dört kitaba sahip olduğu tespit edilmiştir (İSAM Kütüphanesi Arşivi [İKA] ÜŞŞ. No: 137/v53a, t.y.). Bu kitaplar *Muhammediye*, *Cönk*, *Kitâb-ı Merâh* ve *Kitâb-ı Tıb*'dir. Geriye kalan 11 kadının terekesinde yalnızca *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır.

Üsküdar sicillerinde 17. yüzyıla ait tereke kayıtlarında birden fazla nüshasına rastlanan 71 farklı kitap bulunmaktadır. Bu kitaplar içerisinde 60 defa terekelerde yer alan *Kur'an-ı Kerîm* ilk sırada gelmektedir. En sık rastlanan diğer kitaplar Tablo 2'de gösterildiği üzere *Gülistân*, *Tefsîr*, *Kâfiye / Molla Câmi*, *Kudûrî*, *Sadrüşşerî'a*, *Risâle-i Tıbb*, *En'âm-ı Şerif*, *İhtiyâr*, *Ahterî*, *Dav / Zav*, *Dîbâce Şerhi*, *İhyâ*, *Misbâh*, *Mutavassıt*, *Sarf*, *Şafiye*, *Şerh-i Menâr*, *Dîvân-ı Hâfız* ve *Muhammediye*'dir.

Tablo 2

17. Yüzyılda Terekelerde Geçme Sıklıklarına Göre Kitaplar

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı
Gülistân / Gülistân Sururîsi / Gülistân-ı Sa'dî	8
Tefsîr	7
Kâfiye / Kitâb-ı Kâfiye (1)	6
Kudûrî / Kitâb-ı Kudûrî	6
Sadrüşşerî'a	6
Risâle-i Tıbb	5
Risâle mine't-Tıbb	4
En'âm-ı Şerif	4
İhtiyâr (3) / İhtiyârât	4
Ahterî	3
Dav / Zav	3
Dîbâce Şerhi	3
İhyâ	3
Misbâh / Kitâb-ı Misbâh	3
Mutavassıt / Kitâb-ı Mutavassıt	3
Sarf / Kitâb-ı Sarf	3
Şafiye / Kitâb-ı Şâfiye	3
Şerh-i Menâr	3
Dîvân-ı Hâfız	3
Muhammediye	3

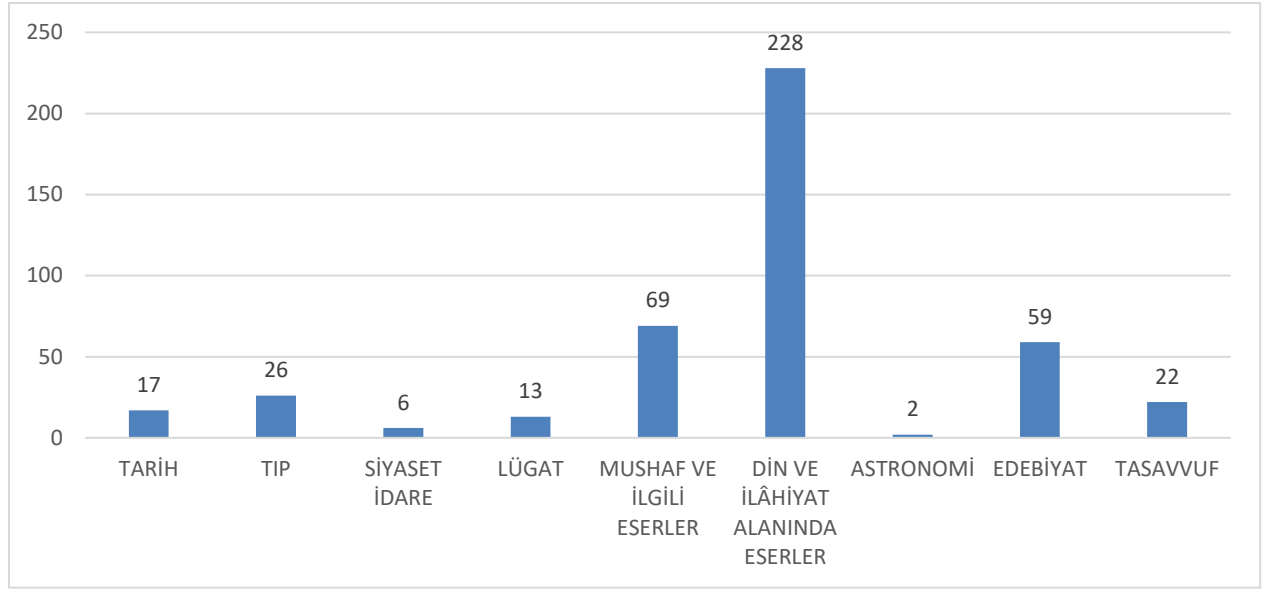
Not: Tablo 2'de terekelerde geçme sıklığı üç ve üzeri olan kitaplar listelenmiştir. Tabloda **koyu renk** ile belirtilmiş olan eserler Üsküdar terekelerinde ilk kez 17. yüzyılda kayda geçmiş eserlerdir.

Tespit edilen 536 kitabın 127'sinin konusu çeşitli sebeplerle belirlenememiştir. Terekelerde yer alan kitaplarla ilgili karşılaşılan önemli sorunlardan birisi konusu

belirlenemeyen ya da çeşitli sebeplerle adı hiç okunamayan eserlerin mevcut olmasıdır. Genellikle terekeyi yazan katiplerin kitap adını tespit edemedikleri durumlarda kitap adı yerine *Türkî kitâb*, *Fârisî kitâb*, *Arabî kitâb* gibi isimlendirmeler yapmıştır. Bu durum, zaten sınırlı olarak ulaşılabilen kitap ad ve türlerini değerlendirmeyi imkânsızlaştırmaktadır. Adı ya da konusu belirlenemeyen kitapları toplam kitap sayısından çıkarıldığında geriye %77'lik bir oran kalmaktadır. Bu oran temel alınarak konusal bir dağılım yapıldığında, ilimle doğrudan ilgilenmeyen yüzlerce kişinin, dinî hassasiyetleri gereği evlerinde bulundurdukları Kur'an-ı Kerîm nüshaları; hem ulemânın hem de halkın dinî bilgi ihtiyaçlarına cevap veren temel kaynaklar olarak fıkıh kitapları; sûfî eğilimler nedeniyle rağbet gören tasavvuf eserleri ve edebî zevklere hitap eden edebiyat kitapları; medreselerde okutulan temel metinler arasında yer alan gramer, dilbilgisi, nahiv ve sarf kitapları ile Kur'an'ı anlamaya yönelik olarak ilim adamlarının başvurduğu tefsir eserleri öne çıkmaktadır. Bu tür kitapları, çeşitli diğer ilim dallarına ait eserler takip etmektedir.

Terekelerde yer alan kitapları konularına göre sıralayacak olursak; 159 farklı isimde geçmiş 228 adet kitapla ilk sırada din ve ilâhiyat alanında kitapların geldiğini, bunu 59 farklı isimde geçen 81 kitapla edebiyat ve tasavvuf konulu kitapların takip ettiğini, arkasından 68 kitapla Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine ait kitapların yer aldığı görülmektedir. Ayrıca, kitap türleri arasında tıp (26 kitap), tarih (16 kitap), lügat (13 kitap), siyaset ve idare (6 kitap) ile astronomi (2 kitap) konularındaki eserlerin kayda değer bir yer tuttuğu görülmektedir. (Bknz: Şekil 1) Tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi, bazı kitapların isimleri tam olarak kaydedilmemiş, bu eserler yalnızca "Kitâb" veya "Türkî Kitâb" gibi genel nitelendirmelerle terekelerde kaydedilmiş, bu nedenle içeriklerine ilişkin değerlendirme yapılamamıştır. 16. yüzyılın son çeyreği ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dönüşüm geçirdiği ve bu dönüşümün izlerinin toplumsal ve kültürel alanlara da yansıdığı bilinmektedir (Açıl, 2017, ss. 46-48). 17. yüzyılda kitap kültürü açısından dönüşümünü izlediğimiz Üsküdar'ın bu tabloda yer alan konu çeşitliliği bakımından da bu dönüşümle ilgisi olması kuvvetle muhtemeldir.

17. Yüzyılda Terekelerde Kayda Geçen Kitapların Konusal Dağılımı

17. yüzyıl Üsküdar'ında terekelerde yer alan kitapların sayısı 536'ya ulaşmaktadır. Bu kitaplar konusal olarak incelendiğinde, dönemin yaygın olarak okunan ve ilgi duyulan eserleri hakkında bazı tespitler yapılabilmektedir. Özellikle kadı, müderris ve imam gibi ilmî faaliyetlerde bulunan ilmiye sınıfına mensup kişilerin entelektüel yönelimlerinin belirlenmesinde, sahip oldukları kitapların içeriği önemli ipuçları sunmaktadır (Öztürk, 1995, s. 178). Bu doğrultuda, 17. yüzyıl Üsküdar'ında kitap sahiplerinin hangi konulara ilgi duyduğu ve dolaşımında olan yeni bilgi türleri hakkında çeşitli çıkarımlar yapılabilir.

Fakat bu noktada kitapları sınıflandırırken bazı güçlüklerle karşılaşmaktadır. İlimler tasnifinin salt konuya göre mi yapılması ya da medrese gibi kullanım alanlarına göre mi tasnif edilmesi gerektiği ile ilgili bir karar vermek oldukça zordur. Yine bazı çalışmalarda halk arasında yaygın olarak bilinen kitaplar da ayrı bir kategoriye konu olmuştur. Örneğin Erünsal (2022), bir çalışmada "halkın okuduğu kitaplar" tabirini tartışmaya açmış ve bu tabire yeni bir teklif getirmiştir. Bir eserin halkın dinî inançlarını ve kültürel dünyasını şekillendirme amacıyla yazılmış olması, bu eserin halk tarafından aynı ölçüde bilindiği, kabul edildiği ve toplumda yaygın olarak benimsendiği anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda, İsmail Erünsal, halkın hangi sınıflara mensup olduğunun tespitinin zorluğuna dikkat çekerek, "halkın okuduğu kitaplar" yerine "halk için yazılmış kitaplar" ifadesinin daha uygun olacağını belirtmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı ilimlerin tasnifi olmadığından, terekelerde yer alan kitaplar; edebiyat, tarih, siyaset, tıp, astronomi, lügat, tasavvuf ile din ve ilâhiyat gibi genel konu başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Buradan hareketle 17. yüzyıl terekelerinde yer alan kitaplar konularına göre incelendiğinde din ve ilâhiyat alanındaki kitaplar arasında en fazla fıkıh, gramer, tefsir, hadis konularında bir yoğunlaşma olduğunu görüyoruz. Bunların dışında tasavvuf, edebiyat, tıp, tarih,

lûgat, siyaset ve astronomi alanlarında da çeşitli kitaplara rastlanmaktadır. 16. yüzyıldan 17. yüzyıla gelindiğinde konu yelpazesinin epey genişlediğini, bir önceki dönemde hiç görülmeeyen konularda kitapların bu yüzyılda Üsküdarlılar arasında dolaşımında olduğunu görmekteyiz.

16. yüzyıla ait terekelerde kayıt edilen kitapların konuları genellikle Kur'an-ı Kerim ve onunla ilgili eserler, medrese kitapları ve az miktarda da *Muhammediye*, *Gülistân*, *Cönk* ve *Kudûrî* gibi toplumda yaygın olarak bilinen halk için yazılmış kitaplar ile sınırlıyken 17. yüzyılda hem bu mevcut alanlardaki kitap çeşitliliğinin önemli ölçüde arttığı hem de tarih, tıp, siyaset ve astronomi gibi önceki yüzyılda hiç rastlanmayan yeni konularda kitapların da terekelerde yer aldığı görülmektedir. 16. ve 17. yüzyıllara ait tespit edilen kitaplar arasında 40 eserin ortak olduğu (Muhacır, 2022b), buna karşılık 17. yüzyılda 187 yeni kitabın Üsküdar toplumunda dolaşımında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda 57 tereke içerisinde tespit edilen 536 adet kitaba yakından baktığımızda ise bunlardan 248'inin birbirinden tamamen farklı isimlerde yer aldığını görmekteyiz. Kitap çeşitliliği bakımından ortaya çıkan bu rakam, Üsküdar'da dolaşımında olan kitap türlerinin 16. yüzyıla nazaran ne derece arttığını göstermesi dolayısıyla oldukça önemlidir.

Mushaf ve İlgili Eserler

Bu yüzyılda tespit edilen 57 kitap terekesinden 48'inde *Mushaf-ı Şerîf*, *Kelâm-ı Kadîm*, *Kelâmulullah*, *Kelâm-ı Şerîf* gibi muhtelif şekillerde yazılmış Mushaf bulunmaktadır. Osmanlı dönemi terekelerinde en yaygın bulunan eserlerin başında, İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ve ona dair çeşitli çalışmalar gelmektedir. Bu kapsamda, söz konusu eserler 13 farklı yazılış formunda toplam 68 nüsha olarak tespit edilmiş olup, farklı fiyat aralıklarında ve çeşitli özelliklerde kaydedilmiştir. Tüm bu eserlerin terekelerde kaç kere geçtiği ve kaydedildikleri tarih Tablo 3'te gösterilmiştir. Ayrıca tam bir Mushaf dışında Yasin ve Mülk sûrelerini içeren bir derleme niteliğindeki *En'âm-ı Şerîf* adlı eser de incelenen dönemde dört terekede yer almıştır.

Tablo 3

17. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Geçen Mushaf ve İlgili Kitaplar

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Kelâmullâh	16	1675, 1676 (13), 1683, 1695
Kelâm-ı Şerîf	14	1601, 1629, 1635 (2), 1657 (4), 1659 (2), 1667, 1695
Mushaf-ı Şerîf	14	1694, 1659, 1699, 1663, 1658 (2), 1676, 1619 (5), 1656
Kelâm-ı Kadîm	7	1623, 1662, 1667, 1671, 1685, 1687, 1695
En'âm-ı Şerîf	4	1645, 1639, 1676
Bazı Eczâ, Eczâ, Eczâ-i Perîşân	3	1604, 1619-1620
Kelâm-ı (...)	3	1666 (2), 1676
Mushaf	2	1660
Cüz'-ü Şerîf ve maa enzelnâ	1	1619
Kavâ'id-i Kur'an	1	
Kelâm-ı İzzet	1	1640
Kelâmulhah-ı Şerîf	1	1676
Minhâcü'l-Beyân	1	1676

Not: Tablo 3'te **koyu renk** ile belirtilmiş olan eserler Üsküdar terekelerinde ilk kez 17. yüzyılda kayda geçmiş eserlerdir.

Din ve İlâhiyat Alanındaki Eserler

Üsküdar'da 17. yüzyıl terekelerinde sıklıkla adları geçmesi dolayısıyla çok okunduğu düşünülen kitaplar incelediğinde, 16. yüzyılda olduğu gibi 17. yüzyılda da din ve ilâhiyat alanındaki eserlerin öncelikli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu dönemde 158'i birbirinden farklı kitaplar olmak üzere toplam 228 kitap din ve ilahiyatla ilgilidir. Kitapların ismi, kaç adet olduğu ve hangi tarihlerde kaydedildiği Tablo 4'te gösterilmiştir. Bu kitaplardan 21'i 16. yüzyılda tespit edilen medrese kitaplarıyla aynı iken 137'si tamamen ilk kez bu yüzyılda terekelerde rastlanan kitaplardır.⁴ Hiç şüphesiz din ve ilâhiyat alanında birçok kitap medreselerde ders kitabı olarak okutuluyordu ve bir eserin medrese müfredatında yer alması, söz konusu eserin yaygınlaşmasında en önemli etkenlerden biri olarak öne çıkmaktaydı. Terekelerde birden fazla kaydedilmiş ve genellikle medreselerde okutulan eserler arasında bazı kitaplar dikkate değer bir yaygınlık göstermektedir (Ergün, 1996; Özen, 2013). Bu eserlerin birçoğuna aynı dönemde yaşamış devrin önemli kitapsever şahsiyetlerinden biri olan Carullah Efendi'nin koleksiyonunda da rastlamaktayız (Açıl, 2020).⁵

17. yüzyıl Üsküdar terekelerinde Kur'an-ı Kerîm'den sonra en çok rastlanan kitaplardan ilki bir gramer kitabı olan *Kâfiye* adlı eserdir. Bu kitaba 6 farklı terekede rastlanmıştır. Nahiv ilmi alanında ileri seviyede derslerde okutulan ve yalnızca örneklerle açıklamalar sunmanın ötesinde konuların felsefî boyutuna da değinen bu eser, İbn Hâcib ismiyle tanınan Osman b. Ömer (ö. 646/1249) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu eser, Muhammed Bahşî/Halebî (1628-1687) tarafından *eş-Şâfiye fî Nazmi'l-Kâfiye* adıyla nazma dökülmüştür. Ayrıca, Osmanlı ilmi çevrelerinde Molla Câmî adıyla bilinen, ancak esasen bir *Kâfiye* şerhi olan *el-Fevâidü'z-*

⁴ 17. Yüzyılda terekelerde ilk kez ortaya çıkan eser adları tabloda **koyu renk** ile belirtilmiştir. Diğer kitap adlarına 16. yüzyılda incelenen terekelerde de rastlanmıştır.

⁵ Berat Açıl'ın editörlüğünde yapılan bu çalışma kapsamında Carullah Efendi'nin şahsi kütüphanesinde bulunan ve kendisi tarafından okunan kitaplardaki notları; İslâmî ilimler, akli ilimler ile dil ve edebiyat ilimleri olmak üzere üç ana başlık altında 14 makalede değerlendirilmiştir.

Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye, nahiv ilmi açısından önemli bir referans kaynağıdır. Bu eser, Kurt Muhammed Efendi (ö. 1587) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Kılıç, 2001).

Yine Osmanlı medreselerinde okutulan ve ulema arasında da *Kudûrî* adıyla tanınan eser, en meşhur fıkıh kitaplarından biridir. Bu kitaba 17. yüzyılda 6 farklı Üsküdar terekasında rastlanmıştır. İmam Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdadî'nin (ö.1036) Hanefî fıkına dair kaleme aldığı ve *Muhtasarü'l-Kudûrî* adıyla tanınan eseri, birçok kez şerhedilmiş ve Osmanlı medreselerinde 'Kudûrî' ismiyle ders kitabı olarak okutulmuştur. Medrese müfredatında 'Muhtasar' başlığı altında yalnızca Kudûrî'nin eseri değil, aynı zamanda İbn Hâcib'in Muhtasarı ile Halil b. İshak el-Cündî'nin (ö. 1374) bu esere yazdığı şerh olan Muhtasar-ı Halîl de yer almaktaydı (Koca, 2020). Teftâzânî'nin de bu esere yazmış olduğu *el-İrşâd* isimli muhtasarı medrese çevrelerinde oldukça meşhur olup (Özen, 2011) bunun aynı adı taşıyan eserlerin hangisi olduğuna karar vermek güçtür.⁶

Dönemin önde gelen fıkıh eserlerinden biri olan ve terekelerde dört nüshasına rastlanan *Sadrüşşerîa*, medrese müfredatında önemli bir yer tutan temel kaynaklardan biridir. İslam ilim geleneğinde *Sadrüşşerîa* unvanıyla tanınan iki âlim bulunmaktadır. Bunlardan ilki, *Sadrüşşerîatü'l-Evvel* olarak bilinen Ubeydullah b. İbrahim el-Mahbubî'dir. Onun oğlu, aynı zamanda *Vikâye* adlı eserin müellifi olan ve *Burhânüşşerîa* unvanıyla tanınan Mahmud b. Ahmed b. Sadrüşşerîa'dır. Mahmud b. Ahmed, kızıyla torunu olan ikinci *Sadrüşşerîa*, yani Ubeydullah b. Mesud için, *Hidâye* adlı eserden önemli gördüğü kısımları seçerek *Vikâye* adlı kitabı telif etmiştir. Torunu Ubeydullah b. Mesud, *Sadrüşşerîatü's-Sânî* unvanıyla tanınmış; dedesi tarafından kaleme alınan *Vikâye* adlı eseri, *Muhtasar-ı Vikâye* ya da *Nikâye* adıyla şerh etmiştir. Bu şerh, literatürde *Sadrüşşerîa Şerhi* olarak meşhur olmuş ve yüzyıllar boyunca medreselerde orta seviyeye yönelik bir fıkıh kaynağı olarak okutulmuştur (Özen, 2008).

Hala Müslüman topluluklar arasında ilgi duyulan ve hayatın birçok alanı ile ilgili başvuru kaynaklarından biri olan bir diğer medrese kitabı *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'dir. Bu esere terekelerde 3 ayrı yerde rastlanmıştır. Müellifi, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'dir. Söz konusu eser, ibadetler, âdetler, bireyleri helake sürükleyen fiiller ve kurtuluşa vesile olan ameller başlıkları altında dört ana bölüm halinde kaleme alınmıştır (Çağrı, 2000).

Fıkıh literatüründe önemli bir yere sahip olan *Şerh-i Menâr*, Ebü'l-Berekât Hafızüddin en-Nesefî'nin (ö. 1310) Hanefî fıkıh usulüne dair kaleme aldığı *Menârü'l-Envâr* adlı eserin şerhidir. Tereke kayıtlarında dört farklı nüshasına rastlanan bu eser, Osmanlı medrese müfredatında uzun yıllar boyunca temel bir ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca, bu esere İbn Melek (ö. 1480) tarafından yapılan *Şerhu Menâri'l-Envâr* adlı eser, Osmanlı ilmi çevrelerinde yaygınlık kazanmış ve müellifinin ismiyle, yani *İbn Melek* adıyla anılmıştır (Koca, 2004).

Fıkıh literatüründe önemli bir yere sahip olan bir diğer eser *Dürer*'dir. Osmanlı âlimlerinden Molla Hüsrev (ö. 1480) tarafından Hanefî fıkına dair kaleme alınan ve tam adı *Düreru'l-Hükkâm fî Şerhi'l-Gururi'l-Ahkâm* olan bu eser, müellifin daha önce yazdığı *Ğurer* adlı kitabına kendi yaptığı şerhten oluşmaktadır. *Dürer*, Osmanlı hukukunun temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmiş ve uzun yıllar boyunca çeşitli şerhleriyle birlikte Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur (Akgündüz, 1994).

⁶ *Muhtasar*, bir eserin özet halinde yazılmasıyla meydana gelen bir telif eser türüdür.

Terekelerde 2 ayrı kayıtta rastladığımız *Kenz Şerhi* isimli eser Ebü'l-Berekât Hafızüddin en-Nesefî'nin medreselerde uzun yıllar okutulan Hanefî fıkına dair kaleme aldığı *Kenzü'd-Dekâik* adlı eserine yazılmış birçok şerhden biri olabilir (Yaman, 2022). Tefsir kitapları da fıkıh kitapları gibi terekelerde sık rastlanan ve medreselerde okutulan kitaplarındandır. Tereke kayıtlarında müellifi ve kitabın adı belli olmayan, yalnızca *Tefsîr* şeklinde kayıtlara geçmiş olan 7 farklı eser bulunmaktadır. Bu kitapların dışında tam adı *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil* olan *Tefsîrü'l-Keşşâf*, Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammet b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1143) ünlü eseridir.

Arap diline hakimiyeti ve edebî yetkinliğiyle tanınan Zemahşerî, tefsirini soru-cevap yöntemiyle açıklamalar yaparak kaleme almıştır. Söz konusu eser, zaman içinde birçok şerh ve hâşiyeye konu olmuş, geniş bir yorum geleneğine zemin hazırlamıştır (Mertoğlu, 2013). İbni Hişam'ın nahve dair bir kitabı olan *Kavâ'idü'l-İ'râb*, yine Osmanlı medreselerinde okutulan ve birçok hâşiyesi bulunan bir eserdir. İbni Hişam'ın bu alanda, Irâkî'nin *Tenkîh*'i üzerinde yaptığı şerh olan *Tevhîd* kitabı da medreselerde okutulmaktaydı (Özbalıkcı, 1999).

Medrese müfredatında yer alan önemli eserlerden biri olan *Ta'limü'l-Müteallim*, İmam Burhâneddin ez-Zernûcî tarafından kaleme alınmıştır. Öğrencinin eğitimi ve öğrenme yöntemleri üzerine yazılmış olan bu eser, toplam on üç bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü ilmin mahiyeti, ikinci bölümü niyetin önemi, üçüncü bölümü ilim tercihinde bulunma, dördüncü bölümü ilmin değerini yüceltme, beşinci bölümü öğrenme sürecinde gösterilmesi gereken çaba, altıncı bölümü ilerleme aşamalarının başlangıcı, yedinci bölümü tevekkül anlayışı, sekizinci bölümü ilim tahsili için uygun vakitler, dokuzuncu bölümü şefkat ve nezaket, onuncu bölümü bilgi edinme yöntemleri, on birinci bölümü Allah korkusunun etkisi, on ikinci bölümü ezberlemeyi kolaylaştıran unsurlar ve on üçüncü bölümü rızık elde etmeye vesile olan etmenler üzerine odaklanmaktadır (Bayraktar, 2013). Hadis alanında okutulan kitaplar arasında *Buharî* (Kandemir, 1993), *İbni Melek* (Baktır, 1999) ve *Mesabih* (Hatiboğlu, 2004) adlı kitaplar öne çıkmaktadır. Bunların yanında İmam Malik'in sahih rivayetleri derlediği eseri *Muvatta* (Kandemir, 2020), İmam-ı Suyûtî'nin *Câmiu's-Sağir* (Uğur, 1993) ve *Câmiu'l-Kebîr* adlı kitapları (Özkan, 2010), Nevevî'nin *Riyâzü's-Salihîn* (Küçük, 2008) gibi kitapları da müderrisler tarafından çeşitli zamanlarda okutulmuştur.

Kâdîhan, 17. yüzyıl terekelerinde birden fazla yer alan eserlerden bir diğeridir. Ebü'l-Mehâsin Fahrüddin Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî'nin (ö. 592/1196) *Fetâvâ-yı Kâdîhan* [el-Fetâvâ'l-Hâniyye] diye bilinen meşhur eseridir (Özel, 2001). Medrese çevrelerinde eğitim hayatı boyunca okunan ve medrese kökenli meslek mensuplarının ve medrese talebelerinin terekelerinde sıkça rastlanan kitapların Üsküdar ilim ve kültür muhitinde de çok yaygın olduğu aşağıdaki tablodan da anlaşılmaktadır. Bu tabloda 228 kitap listelenmiştir. Bunlardan konusu itibarıyla tefsir başlığıyla gösterilmiş fakat eser adı kaydedilmemiş 7 tefsir kitabı ilk sırada yer almaktadır. Tefsir eserlerinden sonra altışar nüsha ile gramer kitabı olan kafiye ve fıkıh kitapları olan *Kudûrî* ve *Sadrü's-Şerî'a* 228 kitap arasında geçme sıklığı bakımından ilk sıralarda yer almaktadır. Bu eserleri dört nüsha ile *İhtiyâr* ve üçer nüsha ile *Dav*, *Dîbâve Şerhi*, *İhyâ*, *Misbâh*, *Mutavassıt*, *Sarf*, *Şâfiye* ve *Şerh-i Menâr* takip etmektedir.

Tablo 4*17. Yüzyıl Üsküdar Tereke Kayıtlarında Yer Alan Din ve İlâhiyat Alanındaki Kitaplar*

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Tefsîr	7	1629 (7)
Kâfiye / Kitâb-ı Kâfiye (1)	6	1676 (2), 1629, 1627
Kudûrî / Kitâb-ı Kudûrî	6	1634, 1629 (2), 1676
Sadrüşşerîa	6	1619, 1676, 1695, 1640
İhtiyâr (3) / İhtiyârât	4	1629 (2), 1619, 1676
Dav / Zav	3	1676
Dîbâce Şerhi	3	1676 (2)
İhyâ	3	1629 (3)
Misbâh / Kitâb-ı Misbâh	3	1676 (2), 1627
Mutavassıt / Kitâb-ı Mutavassıt	3	1629 (2), 1627
Sarf / Kitâb-ı Sarf	3	1676
Şâfiye / Kitâb-ı Şâfiye	3	1676
Şerh-i Menâr	3	1629 (2), 1640
Abdûlgafûr	2	1604, 1643
Ahlâk-ı Muhsinî	2	1619 (2)
Câmî (Molla Câmî Olabilir) / Na-tamam Câmî	2	1604, 1643
Câmiu's-Sağîr	2	1619, 1629
Dürer Gürer	2	1629, 1640
Feriştahoğlu / Ferište oğlu	2	1676, 1695
Hindî	2	1629, 1619
İslâh ve İzâh	2	1640, 1629
İbn-i Melek	2	1629 (2)
İmâdü'l-İslâm	2	1656
Kâdîhan	2	1619, 1629
Kavâ'id-i'l-İ'râb	2	1629, 1619
Kenz Şerhi	2	1629 (2)
Kitâb-ı Gunye	2	1657 / 1676
Mantık / Kitâb-ı Mantık	2	1619
Merâh / Kitâb-ı Merâh	2	1619
Metn-i Ferâiz	2	1676
Molla Câmî	2	1676 (2)
Mufasssal	2	1640, 1657
Muhtasar	2	1629
Münyetü'l- Müsallî	2	1657, 1695
Müşkilât-ı Kudûrî, Müşkilât-ı Kudûrîye	2	1629 (2)
Seyid Ali	2	1629 (2)
Şerh-i Akâid	2	1676

Şerh-i Dîbâce	2	1627 (2)
Şerh-i Mesâbih	2	1629, 1619
Şurût-u Salât	2	1604(2)
Ta‘lîmü’l-Müteallim	2	1676
Tefsîr-i Keşşâf	2	1629, 1640
Usûliddîn	2	1619 (2)
Ahkâm-ı Nebeviyye	1	1676
Ahkâmu’s-Salâh	1	1604
Ahlâk-ı Alâî	1	1619
Akâid	1	1629
Câmiü’l-Fetâvâ	1	1676
Câmiü’l-Hadîs	1	1619
Cevâhir	1	1657
Cevâhir Kıssa	1	1629
Cevâhir-i Fıkıh	1	1619
Cezerî	1	
Dekâyîkü’l-Hakâyık	1	1604
Dîbâce	1	1676
Duânâme	1	1619
Ebü’l-Leys	1	1676
Ekmel mine’l-Meşârik	1	1629
Envârü’l Aşıkîn	1	1619-1620
Esrâr-ı Tevhîd	1	1657
Evrâd-ı Şerîfe	1	1601
Fârisî Fıkıh	1	1619
Fârisî Kavâ‘id	1	1676
Fârisî Tefsîr-i Resâil	1	1619
Ferâiz	1	1643
Ferâiz-i Bedîi?	1	1619
Ferâiz-i Hacı Baba?	1	1629
Ferâiz-i Kesîr	1	1619
Ferâiz-i Türkî Kameriye	1	1619
Fetâvâ-i İbrahim	1	1643
Fevâid-i Kadrî/Kudûrî	1	1619
Fezâil-i Salât	1	1604
Hâşiye Sadrüşşer‘a	1	1629
Hâşiye Şerh-i Akâid	1	1629
Hâşiye-i Küçük	1	1643
Hâşiye-i Tecrîd	1	1619
Hâvî	1	1629
Hidâye	1	1619

İ‘râb-ı Fatiha	1	1676
İrşâd-ı Kâdî	1	1619
İrşâd-ı Kul Ahmed	1	1619
Kavâ‘id	1	1676
Kenzü‘d-Dekâyik	1	1619
Kitâb-ı Ed‘iye	1	
Kitâb-ı Hamâyil?	1	1634
Kitâb-ı Matlûb	1	1604
Kitâb-ı Meserret	1	1657
Kitâbü‘l-Cümel	1	1604
Kudbuddîn	1	1616
Mantıka Müteallik Hidâye / Hikmet	1	1627
Matlab	1	1619
Mecmau‘l-Bahreyn	1	1629
Menâr İbni Melek	1	1640
Menâsik-i Hâc	1	1676
Merâhü‘l-Ervâh	1	1604
Meşârik-ı İbni Melek	1	1619
Meşârik	1	1657
Metn-i Meşârik	1	1619
Mine‘l-Mesâbih	1	1629
Mirkât	1	1619
Molla Hâfız	1	1640
Muhtar	1	1616
Muhtar-ı Fetâvâ	1	1619
Muhtar-ı Sıhâh	1	1640
Muhtasar Vikâye	1	1601
Mukaddime	1	1640
Müeyyidü‘l-Vâizîn	1	1619
Mültekâ	1	1643
Münve Şerhi	1	1629
Nahve müteallik bir küçük kitâb	1	1604
Nukâye	1	1676
Nureddîn maa Şerhi‘t-Tecrîd	1	1619
Riyâz (Riyâzü‘s-Sâlihîn)	1	1629
Şâfiye	1	1629
Sak	1	1676
Sarf Şerhi	1	1629
Sefîne-i Ferâiz	1	1676
Sirâciye Şerh-i Ferâyiz	1	1643
Siyer	1	1643

Şâtübî e Ta‘lîm	1	1676
Şerh-i Enmûzec	1	1676
Şerh-i Ferâiz	1	1629
Şerh-i Kâfiye	1	1629
Şerh-i Kebîr	1	1629
Şerh-i Merâh	1	1657
Şerh-i Muhtar	1	1619
Şerh-i Mukaddime	1	1629
Şerh-i Şâfiye	1	1640
Şerh-i Ta‘lîmü’l-Müteallim	1	1676
Şifâ-i Kudûrî	1	1629
Şir‘atü’l-İslâm	1	1676
Şükriye	1	1604
Tashih-i Kudûrî	1	1676
Tavzîh	1	1643
Tecrîd	1	1657
Tecvidden	1	1629
Tecvîde Müteallik	1	1627
Tefsîr-i Keşşâf	1	1619
Tefsîr-i Ebu’s-Suud Efendi	1	1619
Tefsîr-i Kadı	1	1629
Tefsîr-i Rahman Fârisî	1	1619
Tefsîr-i Şeyh?	1	1629
Tefsîr-i Şu‘lî	1	1629
Tefsîr-i Tebâreke	1	1676
Tefsîr-i Vâhid Paşa	1	1629
Telhîs	1	1643
Telvîh	1	1643
Tercüme-i Ferâiz	1	1676
Tergîb	1	1629
Tuhfetü’l-Vâiz	1	1619
Türkî Vikâye	1	1619-1620
Umdetü’l-Ahkâm	1	1619
Usûl-i Fıkıh	1	1676
Vikâye	1	1676
Vikâye-i İbni Melek	1	1629
Zahrü’l-Âbidîn	1	1676
Zübdetü’l-A‘mâl	1	1619
Zühretü’r-Riyâz	1	1629

Not: Tablodaki kitaplardan 21’i 16. yüzyılda tespit edilen medrese kitaplarıyla aynı iken 137’si tamamen ilk kez bu yüzyılda terekelerde rastlanan kitaplardır. Bu yüzyılda terekelerde ilk kez ortaya çıkan eser adları tabloda **koyu renk** ile belirtilmiştir.

Edebiyat ve Tasavvuf Kitapları

Osmanlı toplumunun kültür hayatında önemli bir yeri olan edebiyat ve tasavvuf kitapları da terekelerde 17. yüzyıldan itibaren yaygın olarak rastladığımız eserler arasındadır (Değirmenci, 2011; Öztürk, 2007; Strauss, 2009). Bu dönemde 81 edebiyat ve tasavvuf konularında 81 adet kitaba rastlanmıştır. Bu kitapların tam bir dökümü ve hangi tarihlerde tereke kayıtlarında yer aldığı Tablo 5’te gösterilmiştir. Osmanlı kültür hayatının başucu eserlerinden biri olan *Gülistân*’a (Yazıcı, 2010) 17. yüzyıl Üsküdar terekelerinde 8 kayıta rastlanmaktadır. Bu kitaplardan biri Sürûî tarafından esere yapılmış olan şerhtir (Güleç, 2010).

Üsküdar’da 17. yüzyılda Gülistan kadar yaygın olmasa da dolaşımda olduğu görülen bir diğer eser *Dîvân-ı Hâfız*’dır. Bu eser üç terekede karşımıza çıkmaktadır. Önemli bir edebî eser olan *Dîvân-ı Hâfız*, Farsça olarak yazılmış olup müellifi Şemsüddîn Muhammed’dir. Hâfız-ı Şîrâzî adıyla ünlüdür. Söz konusu eser, yalnızca İran halkı arasında değil, aynı zamanda tüm İslam dünyasında geniş bir okuyucu kitlesi tarafından bilinen ve yaygın şekilde okunan önemli bir divandır. Zamanla, geleneksel bir uygulama olarak fal açma amacıyla da kullanılmış olup, çoğu durumda fala bakan kişinin içinde bulunduğu duruma uygun bir beyit ile karşılaşılması yaygın bir inanış hâline gelmiştir. Bundan dolayı da bu esere lisânü’l-gayb (bilinmeyenin dili) de denmektedir (Yazıcı, 1997).

Bu yüzyıldaki terekelerde *Dîvân-ı Hâfız* gibi 3 ayrı terekede karşımıza çıkan ve Yazıcıoğlu Mehmed tarafından yazılan *Muhammediye*, Osmanlı toplumunda derin bir etki bırakmış olup, bireylerin zihinsel dünyasının şekillenmesinde ve dinî algılarının oluşumunda önemli bir rol oynamış eserlerin başında gelmektedir (Şahin, 2017, ss. 128-130). Yazıldığı 15. yüzyıldan itibaren eserin Balkanlardan Anadolu’ya uzanan geniş bir coğrafyada etkili olduğu ve şöhret kazandığı, çeşitli araştırmalar ile tereke kayıtlarına dayalı muhtelif çalışmalar aracılığıyla da ortaya konulmaktadır. Ali İhsan Karataş, 16. yüzyıla ait Bursa sicillerinden tespit ettiği 2098 kitap kaydından yaklaşık 20’sinin *Muhammediye* olduğunu belirlemiş; ayrıca en çok rastlanan ilk beş eser arasında *Muhammediye*’nin de yer aldığını ifade etmiştir (Karataş, 2009, s. 133).

Muhammediye, hem müstakil hem de toplu okumalara konu olan bir eser olarak cami, tekke ve medreseler dâhil olmak üzere Osmanlı toplumunun çeşitli kesimleri tarafından rağbet edilen bir metin olmuştur (Öztürk, 2000, s. 334; Şahin, 2017, s. 135). Fuat Köprülü’nin ifadesiyle “Muhammediye yalnız Türkiye’de değil, Kırım’da ve daha sonra Kazan’da ve Başkurt Türkleri arasında büyük bir kutsiyet kazanmış”, Neredeyse tüm Türk-İslam coğrafyasında okunmuş ve ilmî-dinî çevrelerde kıymet atfedilmiş bir eser niteliğindedir (Çelebioğlu, 2018, s. 182).

Muhammediye, yalnızca halk arasında saygın bir eser olarak kabul edilmekle kalmamış, aynı zamanda kadı, müderris ve talebelerin kütüphanelerinde de yer bulmuştur. Eserin uzun yıllar boyunca medrese ve mekteplerde ders kitabı olarak okutulduğu bilinmektedir. Ayrıca, *Muhammediye*’nin Rumlar arasında da tanındığı ve bazı nüshalarının Rumca ve Türkçe satırların birbirini takip edecek şekilde yazıldığı da kaynaklarda belirtilmektedir (Şahin, 2017, s. 135).

Bir diğer edebiyat eseri olan ve Üsküdar sicillerinde iki ayrı tereke kaydında görülebilen *Divân-ı Kâsım* [Envâr], Ali b. Nasr Ebü'l-Kasım el-Hüseyni et-Tebrizî tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Kasımî adıyla ünlüdür. 837 yılında vefat etmiş olan Kasımî'nin bu eserinde tasavvuf temaları ve nasihatler ağırlıklı olarak yer almaktadır (Karaismailoğlu, 2001).

Üsküdar terekelerinde iki ayrı nüshası kaydedilen *Leylâ ve Mecnûn*, günümüze kadar ulaşan ve halen ilgiyle okunan önemli bir edebî eserdir. Her ne kadar en meşhur müellifi Fuzûlî olsa da, bu klasik hikâye farklı dönemlerde birçok yazar tarafından yeniden kaleme alınmıştır. Ayrıca, *Leylâ ve Mecnûn*'un üç farklı dilde ve çeşitli zaman dilimlerinde yazılmış versiyonlarının bulunduğu bilinmektedir (Durmuş vd., 2003).

Tereke kayıtlarında iki farklı nüshasına rastlanan ve “padişah” ile “dilenci” anlamına gelen *Şah u Gedâ*, Anadolu şairlerinden Yahya Bey tarafından Türkçe olarak şiir formunda kaleme alınmıştır (Kaya, 2011). Aynı dönemde iki farklı terekede daha tespit edilen *Cönk* ise, genellikle âşık edebiyatı, halk edebiyatı ve folklorik unsurların bir araya getirildiği anonim nitelikte bir mecmua türü olarak bilinmektedir (Gökyay, 1993, s. 73).

Tekkeler, Osmanlı toplumunda bazı eserlerin geniş kitlelere ulaştırılmasında önemli bir işlev üstlenmiştir. Muhtelif tarikat mensuplarınca, özellikle Mevlevî ve Bektaşî çevrelerinde neredeyse mukaddes bir metin gibi okunan *Hadikatü's-Süedâ*, tekkelerin aracılığıyla halk arasında yaygınlık kazanmış bu tür eserlerin en dikkat çekici örneklerinden biridir. XIV. yüzyılın başlarından itibaren okunagelen ve Anadolu'daki Sünnî Türkler arasında yaygın olan manzum *Maktel-i Hüseyin* geleneğinin, edebî açıdan çok daha güçlü bir örneği olan bu eser, Anadolu'daki Yörük toplulukları arasında dahi yaygınlık kazanmıştır (Atbaş, 2007). 17. yüzyıldaki Üsküdar terekelerinde bu eserden 2 nüsha bulunmaktadır.

Süleyman Çelebi'nin kaleme aldığı, dinî-tasavvufî edebiyatın en meşhur ve en müessir metinlerinden biri olarak kabul edilen *Mevlid*, sıklıkla okunan eserler arasında olup her sene Hz. Peygamber'in doğumu olan Rebiülevvel ayının 12. gecesinde merasimler ile camii ve tekkelerde okunurdu. *Mevlid*'in bu kadar çok okunması bu esere kutsal bir mahiyet kazandırmış ve herkesçe bilinen bir eser haline getirmiştir. 17. yüzyıl Üsküdar terekelerinde 2 nüsha olarak yer alan bu mühim eser, yalnızca kendi alanında çığır açmakla kalmamış, aynı zamanda musiki geleneğine de önemli katkılar sunmuştur (Şeker, 2013, s. 72).

Tereke kayıtlarında iki ayrı nüshasına rastlanan *Yusuf ile Zeliha*, *Leylâ ve Mecnûn* gibi pek çok müellif tarafından kaleme alınmış bir edebî eserdir. Ancak, söz konusu terekelerde eserin hangi müellife ait olduğuna dair bir bilgi bulunmadığından, kesin bir yazar atfında bulunmak güçtür. Bununla birlikte, bilinen nüshaların müellifleri arasında, eseri Türkçe olarak kaleme alan Hamdullah b. Akşemseddin Mehmed, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman, Zihnî Abdülcelil el-Bağdadî ve Yahya Bey yer almaktadır. Farsça olarak ise, Nureddin Abdürrahman b. Ahmed el-Câmî aynı adlı bir eser yazmıştır (Koncu ve Kurtuluş, 2013).

Terekeler arasında üç defa kaydedilmiş olan bir diğer dikkate değer edebî eser ise *Dîvân-ı Câmî*'dir. Molla Câmî diye bilinen Nureddin Abdurrahman Câmî'nin (ö.898/1492) Farsça divanıdır (Okumuş, 1993).

Tablo 5**17. Yüzyıl Üsküdar Tereke Kayıtlarında Yer Alan Edebiyat ve Tasavvuf Kitapları**

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Gülistân / Gülistân Sürûrîsi / Gülistân-ı Sa'îdî	8	1619 (3)
Dîvân-ı Hâfız	3	1619 (2)
Muhammediye	3	1656
Dîvân-ı Kâsım	2	1619 (2)
Hamse	2	1619 (2)
Leylâ ve Mecnûn	2	1619 (2)
Manzûme	2	1640, 1619
Şâh u Gedâ	2	1619, 1676
Cönk	2	1627
Hadîkatü's-Suadâ	2	1676
Mevlid / Kitâb-ı Mevlid	2	1619, 1639
Yusuf Zeliha	2	1619, 1640
İnşâ	2	1676
Risâle-i Sûfiyye	2	1676
Baharistân-ı Latîfî	1	1619
Dîvân-ı Câmi	1	1619
Dîvân-ı Câmi Fârisî	1	1619
Dîvân-ı Fahr	1	1619
Divân-ı Fârisî	1	1629
Dîvân-ı Hilâlî	1	1619
Dîvân-ı Mehmed	1	1619
Dîvân-ı Şâhî	1	1619
Divân-ı Ünsî?	1	1619
Hâfız	1	1657
Hâşiye-i Hatâi/Hatâyî	1	1643
Hayâlî	1	1676
Heft Manzar	1	1619
Hümâyunnâme	1	1640
Hüsrev	1	1619
Pendnâme-i Şem'î	1	1619
Risâle-i Arûs	1	1638
Rûznâme	1	1619
Sebebnâme-i Fârisî	1	1619
Selimnâme	1	1619
Şerh-i Kasîde-i Lâmiyye	1	1676
Şerh-i Nevâyî	1	1619
Tezkire-i Mevâiz	1	1619

Türkî Dîvân-ı Câmî	1	1619
Bostân	1	1643
Kitâb-ı Kıssa-i Yusuf Fârisî	1	1627
Seb'ıyyât	1	
Seyit Battal Cüzü	1	1627
Yusuf ve Zeliha Fârisî	1	1619
Yusuf Züleyha	1	1619-1620
Hüsni'l-Kulûb	1	1619
İnşâ-i Şâhidî	1	1676
Kasîde-i Bürde	1	1676
Kasîde-i Bürde Şerhi	1	1676
Kenzü's-Sâlikîn	1	1619
Mesnevîye Müteallik	1	1619
Nefâhâtü'l-Üns	1	1657
Risâle-i Şeyh Mahmud Efendi	1	1676
Silsiletü'l-Zehab	1	1619
Tenbih-i? Resâi'l-i Tasavvuf	1	1619
Tenbihü'l-Gâfilîn	1	1619
Tuhfetü'l-Ahbâb	1	1643
Zübdetü'l-Esrâr	1	1619
Mefâtiḥ-i Sûfiye	1	1629
Vâridât (Hikmedden Vâridât)	1	1619

Not: Tablo 5'te **koyu renk** ile belirtilmiş olan eserler Üsküdar terekelerinde ilk kez 17. yüzyılda kayda geçmiş eserlerdir.

Tıp Kitapları

Tıp alanında yazılmış kitaplara, 16. yüzyıla ait Üsküdar tereke kayıtlarında hiç rastlanmamıştır (Muhacır, 2022b). 17. yüzyıla gelindiğinde ise 18 farklı kitap ismi altında 26 adet tıp kitabı karşımıza çıkmaktadır. Bu kitapların tam listesi Tablo 6'da gösterilmiştir. Terekelerde *Risâle-i Tıbb* adıyla 5 esere, *Risâle mine't-Tıbb* adıyla 4 esere, *Kitâb-ı Tıb* ve *Mecmua-i Tıbb* adlarıyla birer kez karşılaşılan eserler de anonim metinler olabileceği gibi, müellifi belirlenemeyen yazarlara ait eserler de olabilir. Adı tespit edilebilen eser sayısını ise 15 olup bunlar *Bahnâme*, *Kanunçe*, *Cevâhîrname*, *İbn Şerîf*, *İbn Baytar*, *Kaysûnîzâde*, *Keşfüddîn*, *Metn-i Eylâmî mine't-Tıbb*, *Nefîsî*, *Risâle-i Ahmed Efendi*, *Şifâ*, *Tıbb-ı Nebvî*, *Tuhfetü'l-Mülûk* dur.

Tıp eserleri arasında, dönemin önde gelen kaynaklarının varlığı dikkat çekmektedir. Eski tıpta, cinsî rahatsızlıkların tedavisine yönelik kapsamlı bilgiler içeren bir eser türü olan *Bahnâme*'lere (Kırbyık, 2012; Özcan, 1991) iki farklı tereke kaydında rastlanmıştır. Benzer şekilde, Çağminî tarafından Arapça olarak kaleme alınan tıp eseri *Kanunçe* (Ökten, 1993), bu yüzyıla ait iki tereke kaydında yer almaktadır.

Önemli tıp eserlerinden biri olan *Cevâhir-nâme*, Ahmed Bîcan'ın mesnevisi içinde yer alan ve yakut, elmas, zümrüt, firûze, akik gibi mücevherlerin tıbbî etkileri ile tedavi amaçlı kullanımına dair özellikleri ele alan yaklaşık 40 beyitten oluşan bir manzumedir (Çelebioğlu, 1989). Ayrıca, *Nefîsî* adlı eser, küçük kan dolaşımını keşfiyle tanınan hekim ve düşünür İbnü'n-Nefîs'e nispet edilen bir tıp kitabı olarak değerlendirilmektedir (Kahya, 2000). Ünlü Türk hekimlerinden Kaysûnîzâde'nin eserlerinden birinin yanı sıra (Özel, 2022), *Keşfüddîn*, *Nefîsî*, *Risâle-i Ahmed Efendi*, *Şifâ*, *Tıbb-ı Nebevî* ve *Tuhfetü'l-Mülûk* gibi eserlerden de birer adet bulunmaktadır.

Tablo 6

17. Yüzyıl Üsküdar Tereke Kayıtlarında Yer Alan Yer Alan Tıp Kitapları

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Risâle-i Tıb	5	1676 (4)
Risâle mine't-Tıb	4	1676 (4)
Bahnâme	2	1676 (2)
Kanunçe, Kanunçe maa Tıbb	2	1676 (2)
Cevâhirnâme	1	1676
İbn Şerîf	1	1676
İbn Baytar	1	1676
Kaysûnîzâde	1	1676
Keşfüddîn	1	1676
Kitâb-ı Tıbb	1	1619-1620
Mecmuâ-i Tıbb	1	1676
Metn-i Eylâmî mine't-Tıbb	1	1676
Nefîsî	1	1676
Risâle-i Ahmed Efendi	1	1676
Şifâ	1	1676
Tıbb-ı Nebevî	1	1676
Tuhfetü'l-Mülûk	1	1676
Muciz mine't-Tıb	1	1676

Tarih Kitapları

Tıpkı tıp alanında olduğu gibi, tarih kitaplarına da Üsküdar'a ait tereke kayıtlarında ilk kez 17. yüzyılda rastlanmaktadır. Bu döneme ait kayıtlarda, 13 farklı başlık altında toplam 16 tarih kitabı tespit edilmiştir. 17. Yüzyılda terekelerde tespit edilen tarih kitaplarının tam listesi Tablo 7'de gösterilmiştir. Bunlardan Bedir Savaşı'nı anlatan *Bedrü't-Târîh*, Peygamberlerin hayat hikayelerini ve tebliğ faaliyetlerini anlatan *Kısas-ı Enbiyâ* (Şahin, 2022) ve *Müşkilât-ı Mukaddime*'nin ikişer nüshası, *Esâmi-i Sahâbe*, *Fezâil-i Mekke ve Medine*, *Fütûhât-ı Şam*, *Mollazâde*, *Ravzatü'l-Ahbâr*, *Ravzatü'l-Ulemâ*, *Silsile-i Osmâniye*, *Ta'rif-i Şam*, *Tevârih-i Taberî* ve *Tevârih'e müteallik* kitaplarının ise birer nüshası yer almaktadır.

Bu kitaplar arasında *Mollazâde* ile ilgili İslam Ansiklopedisi'nde *Târîh-i Mollazâde* ve *Kitâb-ı Mollazâde* olmak üzere iki eser adı sıklıkla geçmektedir. Üsküdar tereke kayıtlarında *Mollazâde* olarak geçen eserin de bunlardan biri olabileceği tahmin edilebilir.

Tam adı *Ravzatü'l-Ebrâri'l-Mübîn bi-Vekâyii Selefîi Mâziyye ve'l-Ahbâr* olan tarih yazıcılığı açısından önemli bir eser kabul edilen *Ravzatü'l-Ahbâr*, Hz. Âdem'den 1648 yılına kadar meydana gelen olayları kapsayan genel bir tarih kitabıdır. 1649 yılında Rumeli kazaskeri olduğu dönemde eserini tamamlayan Abdülaziz Efendi, kitabını IV. Mehmed'e sunmuştur. *Ravzatü'l-Ahbâr*'ın, bir kısmı Avrupa kütüphanelerinde bulunan otuzdan fazla yazma nüshası mevcuttur. Eserin günümüze kadar bu kadar çok nüshasının ulaşmış olması, kendi döneminde de geniş bir yaygınlığa sahip olduğunu göstermektedir (Kaya, 2001).

Tablo 7

17. Yüzyıl Üsküdar Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tarih Kitapları

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Bedrû't-Târîh	2	1619(2)
Kısas / Kısas-ı Enbiyâ	2	1619
Müşkilât-ı Mukaddime	2	1640
Esâmi-i Sahâbe	1	1676
Fezâi'l-i Mekke ve Medîne	1	1619
Fütûhât-ı Şam	1	1619
Mollazâde	1	1643
Ravzatü'l-Ahbâr	1	1619
Ravzatü'l-Ulemâ	1	1619
Silsile-i Osmaniyye	1	1619
Ta'rif-i Şam	1	1619
Tevârih-i Taberî	1	1619
Tevârihe Mûteallik	1	1604

Lügatler ve İlgili Eserler

Bir önceki yüzyılda tereke kayıtlarında sözlüklere (lügat) rastlanmazken, 17. yüzyılda bu durum değişmiş ve 9 farklı isim altında toplam 13 sözlük tespit edilmiştir. Bu sözlüklerin isimleri ve hangi tarihlerde terekelerde yer aldıkları Tablo 8'de gösterilmiştir. Sözlükler içerisinde en bilinenlerinden olan *Ahterî*'ye, farklı adlarla kaydedilmiş olmak üzere 5 terekede rastlanmıştır. *Ahterî Lügati*, *Lügat-i Ahterî* veya *Ahterî-i Kebîr* adlarıyla da bilinen bu Arapça-Türkçe sözlük, Sultan Süleyman Han dönemi lügat âlimlerinden Ahterî mahlaslı Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî tarafından kaleme alınmıştır. Müellifin bilinen eserleri arasında basılmış tek eser olan bu sözlük, bin sayfadan fazla olup yaklaşık kırk bin kelimeyi içermektedir (Kılıç, 1989). Arapça Türkçe sözlük olan *Lügat-i Münteheb* isimli eserden ise terekelerde iki nüsha karşımıza çıkmaktadır. 16. yüzyılda yazılmış olan bu eserin tam olarak hangi tarihte ve kim tarafından yazıldığı bilinemese de 934/1538 tarihli bir istinsah kaydından Hanifi b. Muhammed tarafından o tarihte istinsah edildiğini öğrenebiliyoruz (Şahin, 2020).

Şerh-i Tuhfe, muhtemelen Şahidî lügatının şerhlerinden biri olup, ancak müellif veya şârihinin kim olduğu belirtilmemiştir. Yazma Eserler Kurumu'nun veri tabanında yer alan nüshalar incelendiğinde, söz konusu eserin, tarihî bağlam açısından, Sûdî-i Bosnevî tarafından 1598 yılından önce kaleme alınan şerh olabileceği düşünülebilmektedir (Ekici, 2017).

Tablo 8

17. Yüzyıl Üsküdar Tereke Kayıtlarında Yer Alan Lügatler ve İlgili Eserler

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Ahterî	3	1657, 1619, 1629
Lügat-ı Ahterî	2	1676, 1640
Lügat-ı Müntehab	2	1676
Fârisî Lügat	1	1604
Kâmus Lügat	1	1640
Kitâb-ı Şâhidî	1	1639
Lügat-i Fârisî	1	1619
Şerh-i Tuhfe	1	1619
Ta'rifât	1	1629

Siyaset – İdare Kitapları

Siyaset ve idareyle ilgili eserler, bu yüzyılda terekelerde rastlanmaya başlanan yeni türler arasında yer almaktadır. Bu sahada 6 kitaba rastlanmış olup bunlar *Adâletnâme*, *Düstûru'l-Kâtib*, *Hatîp Kâsım Ravzası*, *Kânunnâme*, *Sirâcü'l-Mülûk* ve *Tımara Müteallik Türkî Kitab*'dır. Bu kitapların hangi tarihlerde tereke kayıtlarında yer aldıkları Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tam adı *Destûrü'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib* olan ve Üsküdar terekelerinde bir nüshasına rastlanan *Destûrü'l-Kâtib*, Şems-i Münşî'nin (ö. 777/1375'ten önce) inşâ sanatı ile münşilik görevlerine dair kaleme aldığı önemli bir eserdir. Farsça yazılmış olan bu eser, kâtiplerin resmî yazışmalarda ve mektuplarda uyması gereken kuralları, muhatapların statülerine göre mektup türleri ve örneklerini, münşinin derecesini, kâtiplik âdâbını, kullanılan araç gereçleri ve mektup yazımıyla ilgili temel bilgileri içermektedir. Ayrıca, *Destûrü'l-Kâtib*'de toprak mülkiyeti, vergi düzenlemeleri ve tahsilâtı, adlî sistem, şehir hayatı, ticaret ve zanaat faaliyetleri, ekonomik meseleler, çiftçilerin durumu, devlet teşkilâtı ve hiyerarşik yapıya dair kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Bunun yanı sıra, eserde dönemin âlimleri, devlet adamları, eşraf ve memurlar hakkında da özgün bilgiler sunulmaktadır (Kurtuluş, 2020).

Tereke kayıtlarında *Hatîp Kâsım Ravzası* olarak geçen eser, Hatîp Kâsım'ın *Ravzü'l-Ahyâr* adlı siyasetnâme niteliğindeki kitabıdır. Bu eser üzerine çeşitli şerhler yazılmış olup, bu şerhlerin müellifleri arasında Hasanbeyzâde Ahmed Paşa da yer almaktadır (Aykut, 1997).

Siyâsetnâme (nasihatnâme) türünün ilk örneklerinden olan ve bu yüzyılda ilk kez bir nüsha olarak karşımıza çıkan *Sirâcü'l-Mülûk*, Turtûşî tarafından 4 Receb 516'da (8 Eylül 1122) tamamlanmıştır. Eserde, siyaset felsefesi, siyaset ahlâkı, devletin yapısı ve kamu hukukunun temel ilkelerine dair görüşler, altmış dört bölüm halinde ele alınmıştır (Kılıç, 2012).

Tablo 9

17. Yüzyıl Üsküdar Tereke Kayıtlarında Yer Alan Siyaset-İdare Kitapları

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Adâletnâme	1	1619
Destûrü'l-Kâtib	1	1619
Hatîb Kâsım Ravzası	1	1657
Kânunnâme	1	1619
Sirâcü'l-Mülûk	1	1619
Tımara Müteallik Türkî Kitab	1	1627

Astronomi Kitapları

Üsküdar'da, 17. yüzyılda ilk kez astronomi ve astrolojiye dair bazı eserlere rastlanmıştır. Bu alanda tespit edilen iki kitaptan biri, tam adı *Netâyicü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mütûn* olan, ancak tereke kayıtlarında *Netâyic-i Fünûn* şeklinde geçen eserdir. Söz konusu eser, *ilm-i nücûm* konularını ele almakta olup, aynı zamanda *ilm-i ahkâm-ı nücûm* (astroloji) aleyhindeki ayet ve hadislerden de bahsetmektedir (Uzun, 1992).

Bir diğer astronomi eseri, Çağmînî'nin İslam bilim tarihinde önemli bir yer edinmesini sağlayan *el-Mûlahhâs fi'l-Hey'e* adlı çalışmasıdır. İslam dünyasında bu eserle birlikte geniş bir şöhrete kavuşan Çağmînî'nin metni, Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyunca ders kitabı olarak okutulmuş; ilmî çevrelerde büyük yankı uyandırmış ve üzerine çok sayıda şerh ve hâşîye yazılmıştır (Ökten, 1993). *Şerh-i Çağmînî* ise, Üsküdar terekelerinde Tablo 10'da gösterildiği üzere ilk kez 1601 yılında tespit edilmiştir.

Tablo 10

17. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Astronomi Kitapları

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Netâyicü'l-Fünûn	1	1676
Şerh-i Çağmînî	1	1601

Sonuç

Bu çalışmada 17. yüzyılda Üsküdar'da kitap kültürüyle ilgili olarak tereke kayıtları değerlendirilmiştir. Bu yüzyılı kapsayan 225 sicil defterinde yer alan 1266 tereke kaydından 57'sinin kitap ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Bu terekeler içerisinde 536 adet kitap kaydına rastlanmıştır. Tespit edilen kitaplar konuları bakımından sıralandığında; 159 farklı isimde geçmiş 228 adet kitapla ilk sırada din ve ilâhiyat alanında kitapların geldiği, bunu 59 farklı isimde geçen 81 kitapla edebiyat ve tasavvuf konulu kitapların takip ettiğini, arkasından 68 kitapla Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine ait kitapların sıralandığı görülmüştür. Bunun yanı sıra, tıp alanında 26, tarih alanında 16, lügat alanında 13, siyaset-idare konusunda 6 ve astronomi alanında ise 2 kitap, bu yüzyılda Üsküdarlıların terekelerinde görülen kitap türleri arasında yer almıştır.

16. yüzyılda Üsküdar terekelerinde yer alan kitapların listesi bizlere 17. yüzyılda tereke kayıtlarında yer alan kitaplarla karşılaştırma yapma ve ilk kez hangi tarihlerde hangi kitapların dolaşıma girdiğini görebilme imkânı sunmaktadır (Muhacır, 2022b). 17. yüzyılda, 16. yüzyılda rastlanmayan çeşitli konu ve türlerde birçok kitabın tereke kayıtları aracılığıyla dolaşımda olduğu tespit edilmiştir. Belirlenen kitap isimleri doğrultusunda yapılan incelemeler, 17. yüzyılda, bir önceki yüzyılda görülen eserlerden farklı olarak, Üsküdar’da 187 yeni kitabın dolaşımda olduğunu ortaya koymaktadır.

Üsküdar’da kitap sahibi 57 kişi unvanları bakımından değerlendirildiğinde ise 11’inin Efendi ve Çelebi unvanlarından hareketle ilmiye sınıfına mensup olduğunu söylenebilir (%23), talebelerden ise kimsenin kitap listesine ulaşamamıştır. İlmiye sınıfından farklı olarak bu yüzyılda daha önce kayıtlarda çıkmayan *berberler*, *cündîler*, *çavuşlar*, *helvacılar*, *kethüdalar*, *keresteciler*, *paşa hizmetkârları*, *saray kapıcıları*, *odabaşılar* ve *tabipler* gibi hem esnafın farklı gruplarından ve askeri sınıfın çeşitli statülerine sahip bireylerin terekelerinde kitaplara rastlanmaktadır. Örneğin Hasan Paşa gibi devletin üst düzey yöneticilerinden birinin terekesine ve sahip olduğu kitaplara sicillerde rastlanması (Muhacır, 2022, ss. 485-487) Üsküdar’ın 17. yüzyıldaki sosyo-kültürel yapısında değişkenlik olduğunu göstermektedir.

Elde edilen 57 terekenin büyük bir çoğunluğunda Kur’an-ı Kerim dışında bir kitaba rastlanmamıştır, yalnızca 20 kişinin terekesinde birden fazla ve farklı konularda kitap vardır. 57 kişiden sadece 37’sinin yalnızca bir kitabının bulunması da yine eğitim ve kitap sahipliği arasındaki bağlantının sorgulanması gereken bir durum olduğunu göstermektedir. Fakat bu yüzyılda 16. yüzyıldan farklı olarak kitap sahiplerinin sadece ilmiye sınıfına mensup kişiler değil, farklı meslek gruplarından insanların da bireysel ilgileri ya da ticaret dolayısıyla kitap sahibi olduğu görülmektedir.

Kadınlardan 16. yüzyılda sadece bir kişi (Muhacır, 2022b, s. 309), 17. yüzyılda ise 13 kişi kitap sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır (Muhacır, 2022a, ss. 309-312). Kitap sahibi kadınların sayısal artışına rağmen sahip oldukları eserlerin konularında pek fazla farklılık olmamış, genelde Mushaf ve ilgili eserler terekelerinde yer almıştır. İsmail Erünsal da kadınlar arasında okuma yazma oranının nispeten düşük olduğunu, çoğunlukla dinî içerikli eserlerle ilgilendiklerini ve bir kısmının da kitaplarını kendileri satın almadıklarını, varlıklı kişilerin vasiyeti gereği vefatı sonrasında yoksullara mushaf dağıtılması yoluyla edindiklerini ortaya koymuştur (Erünsal, 2019). Terekelerinde kitap bulunan kadınların eserlerinin neredeyse tamamı dinî içerikli olsa da kitap sahibi olma açısından bu rakamlar yine de önemli bir anlam taşımaktadır. Tespit edilen verilere göre 16. yüzyıldan sonra kitap sahibi olma oranlarında ciddi artışlar yaşanmıştır. Tüm terekeler içerisinde kitap içeren terekeler oransal olarak incelendiğinde 16. yüzyılda %1,62 olan kitap sahipliğinin 17. yüzyılda %4,50’ye ulaşarak 3 katına çıktığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nda 17. yüzyıl boyunca siyasi, askeri ve kültürel bazı dönüşümler yaşanmış ve bu dönüşümün neticesinde kitap sahibi profilleri de değişmiştir. Bu durum, şehirlerde maddi refahın artışı ve kitap kültürünün gelişimi açısından açık bir örnek olarak değerlendirilebilir. 16. yüzyılda Üsküdar’da bireysel zenginlik sınırlı iken, 17. yüzyılda bu zenginlik artmış, kültürel yaşam canlanmış ve bunun sonucunda kitap okuma, edinme ve bulundurma oranlarında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bunun yanı sıra, önceki yüzyıla kıyasla 17. yüzyılda Üsküdar’ın kültürel ortamı her ne kadar tereke kayıtları üzerinden sınırlı bir çerçeveye sunsa da dolaşımda olan yeni bilgi türlerini görebilmemiz açısından oldukça geniş ve çeşitli bir içerik sunmuştur.

İzin ve Katkı Bildirimleri

Etik Kurul İzni

Yazar makale için etik kurul onayı gerekmediğini beyan etmiştir.

Yazarlık Katkısı

Makale tek yazarlıdır.

Kaynakça

İSAM Kütüphanesi Arşivi (t.y.). Üsküdar ŞS, no. 104, 110, 129, 137, 150, 158, 159, 160, 167, 178, 180, 185, 189, 193, 196, 200, 215, 222, 235, 236, 248, 253, 260, 273, 290, 292, 298, 299, 302, 316, 317, 320, 322, 325, 327.

Açıl, B. (2017). On yedinci yüzyıl İstanbul’unda âlim ve kitap ilişkisi: Cârullah Efendi örneği. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlıda İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl içinde* (s. 45-56). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Açıl, B. (2020). *Osmanlı Kitap Kültürü: Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. İLEM Yayınları.

Akgündüz, A. (1994). Dürerü’l-Hükkam. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt. 10, s. 28-29). Türkiye Diyanet Vakfı.

Altuntaş, Z. (2004). *19. Yy’ın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisâdî ve İctimâî Hayatı* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Atbaş, Z. (2007). Mevlevî dergahlarında hazırlanmış Konya Mevlâna Müzesindeki minyatürlü Hadîkatü’s-Süedâ yazmaları. *Mevlana Ocağı içinde* (s. 305-320). Kombassan Vakfı.

Aykut, N. (1997). Hasanbeyzade Ahmed Paşa. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt. 16, s. 363-364) Türkiye Diyanet Vakfı.

Baktır, M. (1999). İbn Melek. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt. 20, s. 175-176). Türkiye Diyanet Vakfı.

Bayraktar, M. F. (2013). Zernûcî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt. 44, s. 294-295) Türkiye Diyanet Vakfı.

Bostan, M. H. (2012). Üsküdar. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt. 42, s. 363-368). Türkiye Diyanet Vakfı.

Canbakal, H., Filiztekin, A. (2021). Wealth and demography in Ottoman probate inventories: A database in very long-term perspective. *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 64(1-2), 1-33.

- Çağrı, M. (2000). İhyâü Ulûmi'd-Din. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 22, s. 10-13). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çelebioğlu, A. (1989). Ahmed Bican. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 2, s. 49-51). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çelebioğlu, A. (2018). *Muhammediye*. Dergâh Yayınları.
- Değirmenci, T. (2011). Bir kitabı kaç kişi okur? Osmanlı'da okurlar ve okuma biçimleri üzerine bazı gözlemler. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (253), 7-43.
- Durmuş, İ., Yazıcı, T., Pala, İ. ve Fauq, H. (2003). Leyla ve Mecnun. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 27, s. 159-162). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ekici, H. (2017). Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe'si ve şerh metodu. *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2, 19-36.
- Emecen, F. (2019). Üsküdar'ın kayıp mahallesi: Bulgurlu. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018: C. I.* içinde (s. 159-189). Üsküdar Belediyesi.
- Ergün, M. (1996). Ders programları ve ders kitapları tarihi I: Medreselerde okutulan dersler ve ders kitapları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1-16. http://www.davetci.com/g_yazilar_medrese_dersleri.htm
- Erünsal, İ. E. (2019). Osmanlılarda kadınlar ne okuyordu: XVI-XVII. Asırlar. *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* içinde (s. 69-94). Timaş.
- Erünsal, İ. E. (2022). Osmanlı döneminde halkın okuduğu kitaplar: Bir değerlendirme ve bir teklif. *Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı* içinde (s. 355-362). Türk Edebiyatı Vakfı [TEDEV] Yayınları.
- Erünsal, İ. (2023). Terekelerin izinde Osmanlı araştırmaları. *Terekeler Neyi Derler? Miras Kayıtlarının İzinde Osmanlı Araştırmaları* içinde (s. 29-151). Ketebe.
- Gökyay, O. Ş. (1993). Cönk. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 8, s. 73-75). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Estabiet, C., Pascual, J.-P. (1992). Damascene probate inventories of the 17th and 18th centuries: Some preliminary approaches and results. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35(2), 139-163.
- Güleç, İ. (2010). Sürûrî, Muslihuddin Mustafa. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 38, s. 170-172). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hatiboğlu, İ. (2004). Mesâbihu's-Sünne. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 29, s. 258-260) Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kahya, E. (2000). İbnü'n-Nefis. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 21, s. 173-176). Türkiye Diyanet Vakfı

- Kandemir, M. Y. (1993). El-Câmiu's-Sahih. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 7, s. 114-123). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kandemir, M. Y. (2020). El-Muvatta. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 31, s. 414-417). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karababa, E. (2011). Investigating early modern Ottoman consumer culture in the light of Bursa probate inventories. *The Economic History Review*, 64(3), 865–884.
- Karaismailoğlu, A. (2001). Kâsım-ı Envâr. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 24, s. 542-543). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karataş, A. İ. (2009). Şer'iyye Sicilleri bağlamında klasik dönem Bursa halkının kitap dünyası. *İçinde 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007 Ankara*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Kaya, B. A. (2011). Taşlıcalı Yahya. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 40, s. 156-157). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kaya, N. (2001). Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 24, s. 381-383). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, H. (1989). Ahterî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 2, s. 184-185). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, H. (2001). El-Kafiye. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 24, s. 153-154). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, M. (2012). Turtûşî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 41, s. 430-431). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kırbıyık, K. (2012). Tifâşî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 41, s. 148-150). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koca, F. (2004). Menârü'l-Envar. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 29, s. 118-119). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koca, F. (2020). El-Muhtasar. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 31, s. 64-66). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koncu, H. ve Kurtuluş, R. (2013). Yusuf ve Züleyha. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 44, s. 40-41). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Konyalı, İ. H. (1976). *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi: C. I*. Türkiye Yeşilay Cemiyeti.
- Kotzageorgis, P., Papastamatiou, D. (2014). Wealth accumulation in an urban context: The profile of the Muslim rich of Thessaloniki in the 18th century. *Turcica*, 46, 177–206.

- Kurtuluş, R. (2020). Şems-i Münşî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 38, s. 509). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kuru, L. (2019). XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Üsküdar Medreseleri ve müderrisleri (Anadolu Kazasker Ruznamçelerine göre). *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X.* içinde (s. 365-393) Üsküdar Belediyesi.
- Küçük, R. (2008). Riyâzü's-Sâlihîn. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 35, s. 146-147). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mazlum, D. (1994). Üsküdar. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 7, s. 343-346). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
- Mertoğlu, M. S. (2013). Zemahşeri. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 44, s. 235-238). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Muhacır, E. (2022). On yedinci yüzyılda Üsküdar'da kitap koleksiyonerleri ve sahip oldukları kitaplar. H. Aynur ve T. Artan (Ed.), *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras* içinde (s. 481-499). Dergah Yayınları.
- Muhacır, E. (2022a). *Osmanlı Üsküdar'ında Bilginin Toplumsallaşması XVI.-XVIII. Yüzyıllar (Şer'iyye Sicilleri Işığında)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Muhacır, E. (2022b). Üsküdar terekelerinde kitap sahipleri ve kitaplar: XVI. Yüzyıl. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 293-324.
- Okumuş, Ö. (1993). Câmî, Abdurrahman. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 7, s. 94-99). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ökten, S. (1993). Çağmini. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 8, s. 182-183). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özbalıkçı, M. R. (1999). İbn Hişam en-Nahvi. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 20, s. 74-77). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, A. (1991). Bahnâme. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 4, s. 489-490). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özel, A. (2001). Kadîhan. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 24, s. 121-123). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özel, A. (2022). Kaysûnizâde. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 25, s. 105-107). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özen, Ş. (2008). Sadrüşşeria. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 35, s. 427-431). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özen, Ş. (2011). Teftâzânî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 40, s. 299-308). Türkiye Diyanet Vakfı.

- Özen, Ş. (2013). Bir mirasın gölgesinde Velâ tartışması Müzellef Ahmed Efendi'nin terekesi ve Ganîzâde Mehmed Nâdirî'nin Şeyhülislâma mektubu. *Osmanlı Araştırmaları*, 41, 71-124.
- Özkan, H. (2010). Süyûtî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 38, s. 188-198). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öztürk, S. (1995). *Askerî Kassama ait on yedinci asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Öztürk, Z. (2000). Muhammediye'nin iki yazma nüshası ve iki kadın müstensih. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1, 333-338.
- Öztürk, Z. (2007). Osmanlı döneminde kıraat meclislerinde okunan halk kitapları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 401-445.
- Payne, M. T. W. (2024). The book collection of John Ostewyk, chaplain of St Magnus the Martyr, London, 1495. *The Library*, 25(3), 290-311.
- Raymond, A. (2004). Reflection on research in the history of the Arab city during the Ottoman period: (Sixteenth-Eighteenth centuries) of Jean Sauvaget Revisited. In *Text and Context in Islamic Societies* (pp. 23-67). Reading: Ithaca Press.
- Reimo, T. (2010). Library catalogues and books notated in probate inventories of the 17th and 18th centuries. *Journal of Baltic Studies*, 41(4), 465-483.
- Strauss, J. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nda kimler, neleri okurdu (19.-20. Yüzyıllar)? (G. Ayaydın Cebe, Çev.). *Kritik*, 1(3), 205-265.
- Şahin, H. (2017). *Dervişler ve Süfi Çevreler Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*. Kitap Yayınevi.
- Şahin, M. (2020). 16. yüzyılda sözlük çalışmaları ve Lügat-i Münteheb. 3. *Asia Pacific International Congress on Contemporary Studies* içinde (s. 289-307).
- Şahin, M. S. (2022). Kısas-ı Enbiya. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 25, s. 494-495). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şeker, Ş. (2013). *Ders ile Sohbet Arasında, On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim Kültür ve Sanat Meclisleri*. Zeytinburnu Belediyesi.
- Tak, E. (2019). *XVI-XVII. yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri: Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme*. Türk Tarih Kurumu.
- Tak, E., & Aydın, B. (2019). XVII. yüzyılda İstanbul medreselerinde okutulan kitaplar (Tereke kayıtları üzerine bir değerlendirme). *TAKE: Türk Akademik Kültür ve Eğitim Dergisi*, 19(2), 45-68.

- Uğur, M. (1993). El-Câmiu's-Sağîr. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 7, s. 113-114). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uzun, M. İ. (1992). Burç. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 6, s. 424-426). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yaman, A. (2022). Kenzü'd-Dekâik. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 25, s. 261-262). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yazıcı, T. (1997). Hâfız-ı Şirâzî. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 15, s. 103-106). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yazıcı, T. (2010). Gülistan. *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 14, s. 240-241). Türkiye Diyanet Vakfı.